

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

З.М. БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

Тарих таълим йўналиши IV курс битирувчиси

ОЛИМЖОНОВ БОБУРЖОНнинг

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистондаги демографик
ўзгаришлар ва унинг оқибатлари**

Илмий раҳбар:

ЭРКАЕВ Э.

т.ф.н. катта ўқитувчи

АНДИЖОН – 2016

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....3-7

I.Боб. Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши. Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши

I.1. Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши.....8-16

I.2. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг фашизмга қарши сафарбар этилиши.....17-34

II.Боб. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга аҳолини кўчириб келтирилиши ва унинг республика демографик ҳолатга таъсири.

II.1. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга четдан аҳолини кўчириб келтирилиши ва жойлаштирилиши.....35-47

II.2. Аҳолини кўчириб келтирилиши республикадаги демографик ҳолатга таъсири ва унинг оқибатлари.....48-57

Хулоса.....58-59

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати.....60-61

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Инсоният жуда кўплаб урушларни бошидан кечирган бўлиб, булар ичида энг даҳшатлиси, 50 миллиондан ортик кишининг ёстиғини қуритган, XX аср фожиаси бўлмиш иккинчи жаҳон урушидир. Олти йил (1939 йил сентябр — 1945 йил сентябр) давом этган бу уруш ер шарининг 80% аҳолиси жойлашган ҳудудни, 61 та мамлакатни ўз ичига қамраб олди.

Ўзбек халқи Иккинчи жаҳон уруши даврида ўз юртига бўлган чинакам юксак муҳаббат туйғуси, жонажон заминга тажовуз қилган душманга нафрат ҳисси мустабид тузум етказган ғам-аламни орқа ўринга суриб қўйди. Халқ ўзини душманни тўхтатишга ва улоқтириб ташлашга қодир бўлган бирдан-бир куч деб ҳис қилди. У коммунистик тизим фойдасини эмас, балки фашизмга қарши курашнинг адолатли эканлиги ғоясини танлади. Шу жиҳатдан ҳам И.А.Каримовнинг «уруш даври воқеаларини, жангчиларимизнинг жасоратларини таҳлил этишда ва таърифлашда ҳам мафкурабозликни камроқ айтиш»га дойр чақириғи ниҳоятда долзарб бўлиб жаранглайди. Президент ҳақпи равишда бундай деб таъкидлаган эди: «Иккинчи жаҳон урушига қандай қаралмасин, бу уруш қайси гоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, ўз Ватани, эл-юртининг ёруғ келажаги, беғубор осмони учун жанг майдонларида ҳалок бўлганларни, ўз умрларини бевақт хазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз.

Бу аччиқ, лекин олий ҳақиқатни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ ва бунга йўл ҳам бермаймиз!»¹

Иккинчи жаҳон урушини Англия, Франция ва СССР каби йирик давлатлар ўртасидаги ихтилофлар, хусусан, пайдо бўлган дастлабки дамлариданоқ ташқи сиёсат стратегияси «жаҳон пролетар инқилоби» мафкурасига таяниб, бутунжаҳон коммунистик империясини тузишга қаратилган совет давлати ҳамда Германия ва Япония

---

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. — Т., 1996. — Б. 81.

каби агрессив кучларнинг дунёга ҳукмрон бўлиш учун интилишлари келтириб чиқарди. Урушнинг асосий айбдорлари жаҳонга ҳукмроилик қилиш даъвоси билан майдонга чиққан Адольф Гитлер ва Иосиф Сталин юргизган агрессив сиёсат бўлди. Франция ва Англия сиёсий етакчиларининг жавобгарлиги шундан иборат бўлдики, улар большевизм хавфига қарши турувчи кучни ташкил қилиш ғояси билан Германияда гитлерчилар партиясининг мустаҳкамлашувига ёрдам берибгина қолмасдан, Австриянинг Германия таркибига қўшиб олинишига (1938 й. март) ва Мюнхен битишувига (1938 й. сентябр) йўл очиб бердилар. Бу эса, Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

30-йиллар охирларида халқаро кескинликнинг в3 Иккинчи жаҳон урушининг бошланишида Сталин бошлиқ совет раҳбарлари капиталистларни ўзаро уриштириб, уларнинг кучи камайиши билан қизил армия кучларининг қакшатқич зарбасини беришга интилишлари ва айнан шу мақсадда 1939 йил 23 августда Германия билан 10 йил муддатга ўзаро хужум қилмаслик тўғрисидаги шартномаси уларнинг жавобгарликларини ташкил қилади. Совет-герман битимининг махфий қўшимча баённомасига кўра, Германия билан СССР таъсир кўрсатиш доираларини бўлиниб олишган эди. Улар манфаатдор ҳудудлари чегараси Польшадан ўтган бўлиб, Ғарбий Украина ва Ғарбий Беларуссия ҳудудлари ҳамда Болтиқбўйи мамлакатлари СССР таъсир доирасидаги ҳудуд эканлиги Германия томонидан тан олинган эди. Энг сўнгги тарихий тадқиқотлар «август битими» мамлакат хавфсизлигини мустаҳкамлаб, совет-герман урушининг бошланишини орқага сурган эмас, балки иккинчи жаҳон урушини ва унга СССРнинг тортилишини тезлаштирган хужжат бўлганлигини кўрсатади. Чунки Германия давлатининг ҳам, совет давлатининг ҳам стратегик мақсадларини акс эттирган бу шартномага мувофиқ Германия билан СССР Польшага бир вақтда қўшин киритишлари лозим бўлган. Шунга кўра 1939

йил 1 сентябрда фашистлар Германияси Польшага бостириб кирди. 3 сентябрда эса Англия ва Франция Германияга уруш эълон қилдилар ва иккинчи жаҳон уруши бошланди. Натижада Германия икки фронтда уруш ҳолатида бўлиб қолди. Гитлер жаҳон жамоатчилиги кўз ўнгида ҳалокатли уруш ёнғинининг асосий айбдори бўлиб намоён бўлди. Сталин эса айнан шуни кутган эди. У совет қўшинларини 17 сентябрдагина Польша ҳудудларига кирита бошлади ва Шарқий Европанинг халоскори сифатида Ғарбий Белоруссия ерларини босиб олиб, кейинроқ расмий равишда СССР га қўшиб олди.

Мавзунинг ўрганилган даражаси ва илмий янгилиги. Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб тарихимизга бўлган муносабат тубдан ўзгариб, совет даврида нотўғри баҳо берилган ёки юзаки кўриб чиқилган масалаларга жиддий илмий ёндашув кучайди. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги **"ЎзРФА тарих институти фаолиятини такомиллаштириш ҳақидаги"** қароридан сўнг ҳаққоний тарихни яратиш, бу жараёнда бирламчи манбаларга асосий эътибор бериш, қўйилган муаммони соҳа мутахассислари томонидан ҳал этилиши, мавжуд муаммолар ечимини илмий асослаш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Шунга қарамасдан, узоқ ўтмишларга бориб тақалувчи улкан тарихимизда ечимини кутаётган муаммолар талайгина.

Мустақиллик шарофати билан биз ўтмиш тараққиёт йўлимизни ҳеч бир мафкуравий ақидасиз ўрганиш ва ёритиш имконига эга бўлдик. Чунки «тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳақиқий тарихини тиклаш миллий ўзликни англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди»¹. Хусусан, бугунги кунда Ўзбекистоннинг Иккинчи жаҳон урушида иштироки ва уруш йилларида Ўзбекистондаги демографик ўзгаришлар ва унинг оқибатларини тадқиқ этиш ўрганиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилмоқда.

---

¹ Каримов Ислом. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... – Б. 140.

Юртимизда давлат томонидан Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиларини рағбатлантириш ва бу уруш йилларида фашизмга қарши жанглarda жон фидо этган халқимизнинг фарзандлари хотирасини тикланиши, абадийлаштириш масаласига ҳам катта эътибор берилмоқда. 1999 йил 2 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг «9 майни Хотира ва кадрлаш куни, деб эълон қилиш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Фармоннинг ижроси сифатида 1999 йил 9 майда Ўзбекистон Республикасида биринчи бор 9 май – Хотира ва кадрлаш куни сифатида нишонланди. Шу йилда Тошкентда Иккинчи жаҳон уруши йилларида фашизмга қарши Ватан озодлиги учун жон фидо этган халқимизнинг фарзандлари хотирасини абадийлаштириш мақсадида «Хотира ва кадрлаш майдони» мажмуаси барпо этилди ва 9 май куни унинг очилиш маросими бўлиб ўтди.

1996 йил 4 декабрда ташкил этилган Ўзбекистон Республикасининг «Нуроний» жамғармаси ташаббуси билан жанглarda ҳалок бўлган 400 мингга яқин ватандошларимиз ҳақида 34 жилдлик «Хотира» китоби тайёрланди ва нашр этилди.

Мазкур тадбирлар халқимизда миллий онгни юксалтиришга, тарихий хотиранинг тикланишига, ёшларни миллий истиқлол ғоялари руҳида тарбиялашга хизмат қилмоқда.

Мавзунинг мақсад ва вазифалари. Битирув малакавий ишни бажаришда қуйидаги мақсад ва вазифалар қўйилган:

- Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши ва унинг сабаблари;
- Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши;
- Республика иқтисодий ва моддий бойликларини урушга сафарбар этилиши;
- Четдан аҳолини кўчириб келтирилиши ва уларга ўзбекистонликларни кўрсатган ёрдами ўрганиш;
- Етим болаларга Ўзбекистонга кўчириб келтирилиши масалаларини ва уларни бошпана билан таъминланиши

- мавзуга оид манбаларни ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида хулосалар чиқариш, амалий таклиф ва тавсиялар бериш.

Ишнинг таркибий тузилиши. Битирув малакавий иш кириш, 2 та боб, 4 параграф, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати, иловалар ва тақдимот қисмларидан иборат.

I.Боб. Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши. Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши

I.1. Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши

Иккинчи жаҳон уруши XX асрнинг энг катта фожиаси бўлди. Инсоният ушбу урушда ўлганлар ҳисобидан 50 млн.дан ортиқ кишидан ажралди — бу Биринчи жаҳон урушида ўлганлардан 5 баравар кўпдир. Вайронгарчиликдан кўрилган зарар ва уруш олиб бориш учун сарфланган маблағлар миқдори 4 триллион долларни ташкил қилди.

Ҳалокатли жаҳон можароси 20—30-йиллар чегарасида жаҳон-нинг асосий минтақаларини қамраб олган чуқур сиёсий ва иқтисодий тангликнинг оқибати эди. Лекин ҳарбий зўравонликнинг ортишида Европа, Осиё ва АҚШ мамлакатлари ҳукмрон доираларининг геополитик даъволари ҳам сезиларли роль ўйнади.

Иккинчи жаҳон уруши оловининг авж олишида фашистлар Германияси ва милитаристик Япониядан ташқари «урушдан аввалги» Англия ва Франциянинг сиёсий етакчилари зиммасида ҳам катта жавобгарлик бор эди. Улар «большевизм балоси»ни йўқ қилишга интилиб, қарши туриш тафаккури мантиқидан келиб чиққан ҳолда, кўпинча тарихан оқланмаган хатти-ҳаракатларга интилдилар ва Германияда «уруш партияси»ни мустаҳкамлашга, гитлерчилар режимини кўллаб-қувватлашга кўп жиҳатдан ёрдам бердилар. Бундан руҳланган Гитлер, большевизмни, марксизмни тугатувчи халоскор сифатида майдонга чиқди. Аслида эса, унинг асосий мақсади «учинчи герман рейхи»ни вужудга келтириш, ҳамма жойда Германияга ҳудудий қарам ерлар плацдарминини кўпайтиришдан иборат эди.

Ҳарбий мамлакатлар ҳукмрон доираларининг Германияни «келиштириш» сиёсати Австриянинг Германия таркибига қўшиб олинишига (1938 й. март) ва Мюнхен битишувига (1939 й. сентябр) йўл очиб берди. Бу эса, Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

Гитлерчилар Германияси раҳбариятининг ошқора ҳудудий даъволари олдида СССРнинг ташқи сиёсий йўли тинчликсевар йўл бўлиб туюларди.

Бироқ Советларнинг юқори сиёсий табақаси ҳам халқаро кескинлик кучайганлиги ва уруш бошланганлиги учун анча-мунча жавобгардир¹.

Совет давлати ташқи сиёсатининг стратегияси бу давлат пайдо бўлган дастлабки дамларданок «жаҳон пролетар инқилоби» мафкурасига таяниб, умумпланета коммунистик империясини тузишга қаратилган эди. Сталин фашистлар Германиясини Англия ва Францияга қарши гижгижлашга, уларнинг кучи ўзаро тугаши билан қизил армиянинг қақшатқич зарбасини ёғдиришга интилди.

Англия, Франция ва СССРнинг ўзаро узоклашиб боришининг кучайиши фожиавий жаҳон ихтилофи арафасидаги сиёсий ҳаётнинг фарқ қилувчи хусусияти эди. Аксинча, Сталин билан Гитлер ўртасидаги яқинлашув ортиб борди. ВКП(б) XVIII съездида (1939 й.) мамлакат сиёсий раҳбарияти Европада уруш хавфи кучайгани учун Германияга нисбатан Англия билан Франция кўпроқ жавобгардирлар, деб уларни очикдан-очик айблади. Бу давлатларнинг жавоби ҳам шунга мувофиқ бўлди. Натижада фашизмга қарши ягона блок тузишга дойр бўлажак коалиция жараёни барбод қилинди.

1939 йил 23 августда Сталин таклифи билан Германия Ташқи ишлар вазири Риббентроп Москвага келди. Бўлиб ўтган музокаралар жараёнида 10 йил муддатга ҳужум қилмаслик тўғрисидаги ҳужжат имзоланди.

Илгари совет тарих фанида «август битими» мамлакат хавфсизлигини мустаҳкамлади, совет-герман урушининг бошланишини орқага сурди, деб муттасил таъкидланарди. Энг янги тарихий тадқиқотлар коммунистик тарғиботининг тўқиб чиқарган бу афсонасини фош қилмоқда. Эндиликда, шу нарса яхши маълумки, Германия 1939 йилда СССРга ҳужум қилишга тайёр эмас эди. Сталин маъмурияти эса, қўшнининг уйида ёнгин чиқаришга умид қилиб, ўз уйидаги ёнгинни тезлаштирди, холос.

Урушдан кейинги бутун тарихий давр мобайнида ҳужум қилмаслик ҳақидаги совет-герман битимининг ҳақиқий мазмуни зўр бериб яшириб

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир хайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 429

келинди. Тўғри, 1939 йил 24 августда шартнома эълон қилинган эди. Бироқ, шартномадаги махфий қўшимча баённома сир сақланган бўлиб, унда Польша давлатининг тақдирини ҳақида гап борган эди. Айнан шу ҳужжатда Германия давлатининг ҳам, Совет давлатининг ҳам стратегик мақсадлари акс эттирилган эди¹.

1939 йил шартномаси фоживий ечимни жадаллаштирди. Шартнома имзолангандан кейин воқеалар жадал ривожланиб борди. 1 сентябрда Германия хавфли «шарқий қўшниси»ни бетараф қолдириб, Польшага қарши ҳужум бошлади. 3 сентябрда Англия ва Франция Германияга уруш эълон қилдилар. Польша армияси мардона қаршилик кўрсатса-да, гитлерчилар рейхининг батартиб, юксак техникали ҳарбий машинасига қарши тура олмади.

Совет газеталари немис қўшинларининг босқинчилик юриши ҳақидаги хабарни Германияга хайрихоҳлик билдириш оҳангида бердилар. Бунинг сабаби ҳам эндиликда тушунарли бўлиб турибди. Чунончи, махфий баённомага мувофиқ Германия билан СССР таъсир кўрсатиш доираларини бўлиб олишган эди. Совет ва герман манфаатларини чегаралаш йўли бевосита Польша ҳудуди орқали ўтарди. Совет томони манфатлари Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссия ҳудудларини қамраб оларди. Қизил армия 1921 йилда поляк-совет урушида мағлубиятга учрагандан кейин бу ҳудудлар Польша давлатига қўшиб олинган эди. Германия Болтиқбўйи мамлакатларига даъво қилишдан ҳам воз кечган эди.

Германия билан СССР шартномага мувофиқ Польшага бир вақтда қўшин киритишлари лозим эди. Бироқ Сталин Гитлер билан ёвуз ҳазил қилган эди. Германия ҳукумати бир неча марта — 3, 8 ва 10 сентябрда — қизил армиянинг Польша давлати ҳудудига тезлик билан кириши масаласини кўтарди. Совет раҳбарияти эса нукул қўшинлар ҳали тайёр эмас, деб жавоб

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир хайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 430

кайтарди. Гитлер уруш ни якка ҳолда бошлади. Натижада, фақат у жаҳон жамоатчилиги кўз ўнгида ҳалокатли уруш ёнгинининг асосий айбдори бўлиб намоён бўлди. Сталин эса, (унинг Кремлдаги кабинетига Германия билан Польшани бўлишган эди) охир-оқибатда Шарқий Европанинг халоскори деган шон-шуҳратига сазовор бўлди. Шу билан бирга, Сталин кўзлаган бошқа мақсадига ҳам эришди. У ўзи истаган урушга эришди, Ғарбдаги кишилар бир-бирларини ўлдириб, шаҳарлар ва заводларни вайрон қилдилар, СССР эса, қулай пайтни кутиб, бетараф қолди. Бунинг устига Польшага қарши уруш бошлаган Гитлер шу заҳотиёқ икки фронтда уруш олиб боришига мажбур бўлди: Франция ва Англия у билан қарши курашга киришди¹.

Сталин анчадан буён ўзининг манфаатли режаларини рўёб- га чиқариш учун қулай пайтни кутиб келар эди. Унга «капиталистлар итлар сингари бир-бирини ғажийдиган»² вазият керак эди. 1939 йилги битим айнан худди шундай вазиятни вужудга келтирди.

Совет экспансиясининг биринчи ҳаракати 1939 йил 17 сентябрда Польшага қўшин киритиш билан бошланди. Кўп ўтмай Брестда машхур немис қўмондони Г.Гудериан ва совет генерали С.М.Кривошеин қўмондонлигида Польшанинг бўлиниши муносабати билан қўшма совет-фашист паради ўтказилди. Сўнгра қизил армия қисмлари Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссия ҳудудини босиб олди. Орадан кўп ўтмай улар расмий равишда СССРга қўшиб олинди. Биринчи экспансия «ютуқларидан» илҳомланган СССР давлати навбатдаги хуружини Финляндияга қаратди. Бундан кўзланган мақсад Ленинграднинг хавфсизлигини таъминлаш эди. Чунки СССРнинг шимолий давлат чегаралари «доҳий» номидаги шаҳардан 32 км масофадан ўтган эди.

1939 йил охири — 1940 йил бошларида бўлган совет-фин уруши

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./-. — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 431.

² Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2006 , - В. 389.

оқибатида Финляндия давлати Ленинград ва Мурманск оралигидаги ўз худудини СССРга беришга мажбур бўлди. Натижада Совет давлати Ленинград шаҳари яқинидан ўтган шимолий чегарасини узоқлаштиришга ва мустақамлаб олишга эришди.

1939 йилнинг ёзида Совет Иттифоқининг чегараларини янгидан ўзгартириш юз берди. Совет ҳукуматининг расмий талаби билан Руминия Бессарабия ва Шимолий Буковинани СССРга берди. 1940 йил июнда «советларга қарши авж олиб кетган фаолиятдан ҳимоя қилиш» баҳонасида Эстония, Латвия ва Литва ҳам совет қўшинлари томонидан босиб олинди. Августда барча учта Болтиқбўйи республикалари расман СССР таркибига киритилди.

Европанинг ғарбида немис қўшинларининг голибона хужуми борарди. 1939—1940 йиллар мобайнида фашистлар Германияси Польша, Норвегия, Франция, Бельгия, Голландия, Дания, Люксембургни босиб олди. Совет ҳукумати эса, немис қўмондонлигини Европанинг навбатдаги пойтахтини босиб олиш муносабати билан мунтазам табриклаб борди.

Худудларни кенгайтириб бориш сиёсати СССР билан Германияни фақат сиёсий жиҳатдан эмас, балки мафкуравий жиҳатдан ҳам бир-бирига яқинлаштирди. Гитлернинг «иттифоқчи»лик туйғулари жўш уриб, ҳатто «национал-социализм ва марксизм асос эътибори билан айна бир нарсадир», деб эътироф қилган эди¹. Ўз навбатида иттифоқ ичидаги тарғибот ҳам тубдан қайта ўзгартирилди. Сталин ва совет ташқи сиёсий идорасининг бошлиғи Молотов «катта муваффақият»ни ошкора тарзда табриклаб бордилар. Коммунистик Интернационалнинг директиваларида фашизмга қарши қаратилган тарғиботни тўхтатиш талаблари пайдо бўлди. Мамлакат ичкарисида фашизм билан дўстликка ишонмаганларга қарши қатағонлар авж олдирилди.

Сталин Гитлернинг ҳарбий машинаси Ғарбдаги ҳарбий ҳаракатлар майдонига ниҳоятда боғланиб қолган, фашистлар Германияси Совет

---

¹ Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006, - B. 391.

Иттифоқига хужум қилмайди, деб ишонган эди, чунки ҳали забт этилмаган Буюк Британия турарди, унинг орқасида эса қудратли АҚШ яширинган эди. Айни вақтда совет раҳбарияти доирасида курашаётган томонларнинг имкониятлари яқин орада тугаб битади, деган ишонч ҳам бор эди. Европа уруши сиёсий тангликнинг ортиши ва кенг халқ оммасининг норозилиги — инқилобий вазиятни вужудга келтиради, деган марксча режага мос келгандай бўлиб туюларди. Бундай шароитда ўз қудратини сақлаб қолган СССР заифлашиб қолган «капиталистик мамлакатлар»ни оммавий равишда советлаштиришни бемалол таъминлашга қодир эди. Бунинг устига, «муваффақиятлар» «яққол» кўзга ташланиб турарди: нисбатан қисқа муддат ичида совет империясининг чегаралари жиддий равишда кенгайди.

Сталин Гитлер август шартномаси бандларини сўзсиз бажаради, деб умид қилган эди. Лекин ҳар иккала мустабид ҳукмдор бир-бирига ўхшаш тамойиллар асосида фикрлар эди. Уларнинг ҳар бири «хужум қилмаслик ҳақидаги битим»ни ўзи учун қулай бўлган пайтда бекор қилишни оқилона иш деб ўйларди. Сталиннинг мўлжалларига зид ўлароқ, фюрер 1940 йилнинг ўрталаридан эътиборан аввалги йўлидан четга чиқа бошлади. Гитлер Сталиндан хавфсирарди, шунинг учун у масалани ундан кўра бошқачароқ ҳал қилишга уринди. Натижада, жаҳон урушининг оловлари СССР чегараларига яқинлаб кела бошлади.

Фашистлар Германияси 1941 йил ёзида, 22 июн якшанба куни тонготарида хужум қилмаслик ҳақидаги август шартномаси шартларини бузиб, Совет Иттифоқи ҳудудига ҳалокатли уруш оловини ёғдирди, СССРга хужум бошлади. Совет Иттифоқи халқлари, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари учун оғир синовлар вақти ва уларнинг немис-фашист босқинчиларига қарши фидокорона кураши бошланди¹.

Гитлерчиларнинг Шарққа доир ҳарбий муддаоларини ўзида гавдалантирган «Барбаросса» режасига «яшин тезлигидаги уруш» ғояси асос бўлган эди. Совет мамлакатини битта қисқа муддатли кампания жараёнида

---

¹ Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006, - B. 392.

мағлуб қилиш ва урушни 1941 йил кузида тамомлаш мўлжалланган эди.

Бошланган уруш давлат ҳаётининг барча жабҳаларида ўзгаришлар қилишни, шиддатли мудофаа учун куч-ғайрат сарфлашни талаб этарди. Юқори ҳокимият эшелонида эса, саросималик кўзга ташланарди. Фақат 29 июндагина Халқ Комиссарлари Кенгаши номидан жойларга кўрсатмалар жўнатилиб, унда уруш аҳволни кескин ўзгартириб юборганлиги, Ватан жиддий хавф остида қолганлиги, барча ишларни ҳарбий изга солиш учун тез ва қатъий равишда қайта қуришни амалга ошириш зарурлиги кўрсатиб ўтилган эди. Хужжатларнинг асосий талаби «Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!» деган чакирикда ўз ифодасини топган эди¹.

1939 йил 30 июнда И.В.Сталин бошчилигида Давлат Мудофаа Қўмитаси (ДМҚ) ташкил топди. ДМҚ қўлида давлат, ҳарбий ва партиявий ҳокимият тўпланган эди. Бошланган уруш шароитида совет қуроли кучларига страте гик раҳбарликни амалга оширувчи фавқулодда орган сифатида Сталин бошлиқ Олий Бош Қўмондон Қароргоҳи ташкил этилди. 8 августда Сталин Олий Бош Қўмондон лавозимини қабул қилди. Барча муҳим ҳарбий-сиёсий қарорларни қабул қилиш ҳақиқатда унинг қўлида тўпланган эди, бу қарорлар ДМҚ буйруқлари ёки ВКП(б) МҚ Сиёсий бюросининг қарорлари сифатида расмийлаштирилди. Сталиннинг фақат йирик масалаларнигина эмас, балки майда-чуйда масалаларни ҳам ҳал қилишга уриниши кўплаб раҳбарларнинг ташаббусини бўғиб қўйган эди. Фақат 1941 йил 3 июлдагина Сталин халққа мурожаат қилишга қарор қилди. У ўзининг радио орқали сўзлаган нутқида ҳақиқий аҳволини айтишга мажбур бўлган эди.

Урушнинг дастлабки, оғир кунлариданоқ совет халқи босқинчилар устидан ғалабага эришишга бутун кучларини бағишлашга интилдилар. Ўзбекистон халқи мустабид тузум таркибида бўлганлиги учун бу даҳшатли

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир хайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 433.

уруш ғам-ғуссасидан четда қола- олмади.

Ҳозирги кунларда, империяча-коммунистик режим қулагандан кейин, совет ўтмишига, шу жумладан, уруш даврига янгича баҳо берилмоқца. Нуқтаи назарлар бир хил эмас, албатта. Баъзан шундай фикрлар ҳам билдирилмоқдаки, уларнинг моҳияти - эзилган Ўзбекистон халқи совет империяси исканжасида қолиб «социалистик ватан»ни ўзининг она-Ватани сифатида ҳимоя қила олмасди, ёт мустабид-мустамлакачилик режимини сақлаб қолиш учун жондидан кураша олмас эди, шунинг учун чинакам ватанпарварлик ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди, деган маънони англатмоқда. Аксинча, ўзбек халқи кўп йиллар мобайнида миллий озодликни орзу қилиб юрар ва совет тузумининг қулашидан объектив равишда манфаатдор эди. Ўзининг ватанпарварлик бурчини юксак адо этган ўзбек халқи фашизмдан фақат СССРни эмас, энг аввало, Ўзбекистонни ҳимоя қилишни, уни яна бир босқинчидан сақлаб қолишни мақсад қилиб қўйган эди, десак хато қилмаган бўламиз.

Албатта, қудратли мустабид давлат машинасининг тазйиқ ўтказиб келганини инкор этиш хато бўлар эди. Лекин мазкур ўринда халқнинг Иккинчи жаҳон уруши хусусиятини ва фашизм билан курашдаги ўз ўрнини идрок этишдаги ахлоқий- ғоявий қарашларини эътибордан четда қолдирмаслигимиз зарур.

Оғир уруш йилларини ўз бошидан кечирган кишиларнинг хотираларидан маълум бўлишича, одамлар ўша вақтда «социализмнинг афзалликлари», совет режимини ҳимоя қилиш зарурлиги ҳақида кам ўйлар эдилар. Халқнинг аксарият қисми мустабид тузумни қоралар эди. Чунки республикада ҳали Туркистон Мухториятининг қонга беланганлиги, озодлик учун кураш ҳаракатининг зўравонлик билан бостирилиши, диний эътиқодлар учун таъқиб қилишлар эсдан чиқмаган эди. Жамоалаштиришнинг сталинча зўравонлик билан амалга оширилиши натижасида юз берган жиноятлар хотирадан кўтарилмаганди. 1937-1939 йиллардаги оммавий қатағонлардан халқда қолган яралар ҳали битмаганди.

Бироқ, ўз юртига бўлган чинакам юксак муҳаббат туйғуси, жонажон заминга тажовуз қилган душманга нафрат ҳисси мустабид тузум етказган ғам-аламни орқа ўринга суриб қўйди. Халқ ўзини душманни тўхтатишга ва улоқтириб ташлашга қодир бўлган бирдан-бир куч деб ҳис қилди. У коммунистик тизим фойдасини эмас, балки фашизмга қарши курашнинг адолатли эканлиги ғоясини танлади. Шу жиҳатдан ҳам И.А.Каримовнинг *«уруш даври воқеаларини, жангчиларимизнинг жасоратларини таҳлил этишда ва таърифлашда ҳам мафкурабозликни камроқ айтиш»*га доир чақириғи ниҳоятда долзарб бўлиб жаранглайди. Президент ҳақли равишда бундай деб таъкидлаган эди: *«Иккинчи жаҳон урушига қандай қаралмасин, бу уруш қайси гоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, ўз Ватани, эл-юртининг ёруғ келажаги, безубор осмони учун жанг майдонларида ҳалок бўлганларни, ўз умрларини бевақт хазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз.*

*Бу аччиқ, лекин олий ҳақиқатни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ ва бунга йўл ҳам бермаймиз!»*¹

Ўзбек халқи гитлерчиларга қарши коалициядаги бошқа халқлар билан елкама-елка бир сафда туриб «жигарранг вабо»ни йўқ қилишга муносиб ҳисса қўшди. Унинг кўрсатган жасоратини фақат эркисиз ҳаракат тарзида, маъмурларнинг ўч олиши олдида кўрқишнинг оқибати деб тасаввур қилиш, жанг майдонларида ҳалок бўлганлар хотирасини ҳақоратлаш, мамлакат ичкарасидаги миллионлаб меҳнаткашларнинг фидокорона меҳнатини назар-писанд қилмаслик, Ватанни асраш ва ҳимоя қилишдан иборат буюк инсоний фазилатларни намойиш қилган кенг халқ оммасининг мислсиз қаҳрамонликларини камситишдан иборатдир.

---

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. — Т., 1996. — Б. 81.

1.2. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг фашизмга қарши сафарбар этилиши

Ватанга бўлган муҳаббатдан иборат муқаддас туйғу оғир уруш даврида Ўзбекистон халқининг ижтимоий хулқ-атворини намоён қилувчи асосий маънавий талаб, бу халқ ватанпарварлигининг битмас-туганмас манбаи бўлди. Шу билан бирга, гитлерчи босқинчиларнинг босиб олинган ҳудудларда қилган ашаддий жиноятлари ҳақидаги, фашизм ўзи билан бирга олиб келган «янги тартиб» тўғрисидаги маълумотлар ҳам омманинг ватанпарварлик руҳига таъсир қилувчи туртки бўлди. Натижада ватанпарварлар ҳаракати тобора чуқурлашиб, чинакам умумхалқ хусусиятини касб этди. Фашист золимларига қарши курашда Ўзбекистон халқининг фаол иштирок этиши унинг миллий руҳининг қудратли намоён бўлиши эди. Урушнинг дастлабки кунлариданоқ, бутун мамлакатда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам партия ташкилотлари томонидан митинглар ва йигилишлар ташкил қилинди, уларнинг қатнашчилари фашистлар Германиясининг тўсатдан ҳужум қилишига ўз ғазаб-нафратларини ифодаладилар, барча кучларини, агар лозим бўлса ҳаётларини ҳам галаба ишига бағишлагга азму қарор қилганликларини яқдиллик билан баён этдилар. Чунончи, 1941 йил 22 июнда Тошкент тўқимачилик комбинатининг ишчилари ана шу дақиқадан бошлаб ўзларини Ватан ҳимоясига сафарбар қилинган деб ҳисоблашларини билдирдилар. «Тошкент қишлоқ хўжалик машиналари» заводи, «Қизил тонг» фабрикаси ишчилари душманни тор-мор қилиш учун ҳар қандай вазифани шараф билан бажаришга, бутун куч ва воситаларини бағишлагга қарор қилганликларига ҳукуматни ишонтирдилар.¹

23—24 июнда Самарқанд, Бухоро, Андижон, Наманган, Фаргона, Нукус ва республиканинг бошқа шаҳарларида ҳам кўп минг кишилик митинглар

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./. — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 435.

бўлиб ўтди. Уларда сўзга чиққанларнинг нутқлари Ватанни кўкракларини қалқон қилиб ҳимоя қилишга, мамлакат ичкарасида ва фронтда ёвуз босқинчилар устидан ғалабани таъминлашга қаратилган оҳанг билан тўлиб-тошган эди.

Ҳар куни фронтга жўнатиш истаги билан ҳарбий комиссарликларга келиб турган аризалар оқими ўзбекистонликларнинг миллий ватанпарварлик руҳи юксаклигининг яққол намунаси бўлди. Мазкур аризаларни турли касбдаги ва ҳар хил миллатга мансуб кишилар, эркаклар ва аёллар, ёшлар ва кексалар, партияли ва партиясизлар йўллар эдилар.

Архив хужжатларининг далолат беришича, урушнинг дастлабки кунларида республиканинг шаҳар ва туман ҳарбий комиссарлик-ларига кўнгиллилардан 14 мингдан ортиқ ариза тушган.¹

Кўнгиллилар ва хизматга чақирилганларни ҳаракатдаги армия сафларига кузатиш партия органлари томонидан сиёсий тадбирга айлантирилди, митинглар ташкил қилинди. Ўзбекистон халқи фашистлар босқинини ўз юртига, жонажон ерига қилинган тажовуз деб тушунди. Шунинг учун ҳам ота ва оналар ўз ўғлонларини фронтга кузатар эканлар, уларга босқинчиларга қарши шараф билан курашиш, Широқ, Спитамен, Жалолиддинларнинг Чингизхон олчоқларига ва ўтмишдаги бошқа манфур босқинчиларга қарши курашларда ғолиб чиққан қаҳрамонларнинг жанговар жасоратларидан намуна олишни тилаб қолардилар.

Ўлка аҳолиси анъанавий ватанпарварлигининг ажойиб намуналаридан бири фронтга умумхалқ ёрдами кўрсатиш эди. Ўзбекистонликлар урушнинг дастлабки кунлариданоқ мудофаа жамғармасини ташкил этиш ҳаракатида фаол иштирок этдилар.

Омманинг ташаббуси билан бундай жамғарма яратишнинг тобора янги ва янги шакллари вужудга келтирилди. Мудофаа жамғармасига ишчилар,

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 436.

колхозчилар, зиёлилар бир кунлик иш ҳақлари, «коммунистик шанбаликлар»да ишлаб топилган пуллар, фуқароларнинг шахсий жамғармалари, қимматбаҳо бойликлари, давлат заёмлари, буюмлар, озик-овқат маҳсулотлари топширилди. Умуман, урушнинг дастлабки кунларида республика аҳолисидан 30 млн. сўмлик миқдорда пул, облигация ва қимматбаҳо бойликлар тушди. Ўзбекистон аҳолиси уруш йилларида мудофаа жамғармасига жами 649,9 млн. сўм пул, 22 кг. олтин ва кумуш топширди¹.

Фронтга ёрдам кўрсатиш ватанпарварлик ҳаракатида аҳолининг барча табақалари қатнашди. Бунда диний уюшмалар ҳам фаол иштирок этдики, бу ҳақда совет тарихшунослигида шу давргача ҳеч нарса дейилмаган. Турли динларга эътиқод қилувчи диндорлар маъмурларнинг хафа қилиши ва таъқибларини ҳам унутиб, меҳр-шафқат ҳақидаги ақидаларга таянган ҳолда инсонпарварлик ёрдами кўрсатишга, мамлакатни мустаҳкамлашга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишга интилдилар. Диний ибодатхоналарнинг хизматчилари қимматбаҳо диний ашёлар, муқаддас эсдаликларни топширдилар.

Тошкент вилояти колхозчилари жангчиларга ўз маблағлари ҳисобидан тайёрланган танкларни топширмоқда. 1943 йил.

¹ Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006, - B. 395.

Ўзбекистонда ҳарбий техника, асосан танк колонналари ва жанговар самолётлар эскадрилиялари қурилишига маблағ тўплаш ҳаракати кенг қулоқ ёзди. Масалан, «Ўзбекистон колхозчиси» танк колоннаси қурилишига республика колхозчилари ўзларининг шахсий жамғармаларидан 1942 йил декабрда 260 млн. сўм тўпладилар.¹

Аҳоли томонидан иссиқ буюмлар тўплаш ва тайёрлаш ватан ҳимоячилари ҳақида инсоний ғамхўрликнинг ёрқин кўриниши бўлди. Фронтга пахтали курткалар, калта пўстинлар, кигиз этиклар, шарфлар, қўлқоплар, пайпоқлар, қулоқчин қалпоқлар, жемперлар ва ҳоказолар жўнатиб турилди. Жангчилар учун тўпланган буюмлар ва озиқ-овқатларни ЎзССР Олий Совети Президиумининг раиси Й.Охунбобоев раҳбарлигидаги делегация фронтнинг олдинги марраларигача олиб борган эди. Республика аҳолиси урушнинг фақат дастлабки олти ойи мобайнида фронтга 421,5 мингга турли иссиқ буюмлар юборди, яқка тартибда ва жамоат йўли билан юборилган посылкалар, турли озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқалар буларга кирмайди.

Й.Охунбобоев (1885—1943) — давлат арбоби. Йўлдош Охунбобоев 1885 й. Марғилон уездининг Жўйбо-зор қишлоғида аравасоз уста Охунбобо оиласида туғилди. Й.Охунбобоев 16 ёшидан бошлаб Марғилон бойларидан бирининг пахта заводида юк ташувчи бўлиб ишлади, сўнгра ака-ука Крафтлар заводида меҳнат қилди. Ўзгандаги Холматбой қўлида батрак бўлди. У 1916 йилдаги халқ кўзғолонида фаол иштирок этди.

1917 й. октябр тўнтаришидан кейин Й.Охунбобоев округда биринчи тузилган қишлоқ шўроси раисининг ўринбосари бўлди. Сўнгра М.Фрунзе штабида хизмат қилди. 1919 й. Фарғона водийсида дастлабки ташкил қилинган «Қўшчи» уюшмасини бошқарди.

Й.Охунбобоев 1925 й. февралда Ўзбекистон ССР МИҚ раиси лавозимига сайланди. Бу масъул лавозимда умрининг охиригача меҳнат қилди.

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 438.

Й.Охунбобоев ўз фаолияти даврида хатоларга ҳам йўл кўйди. Назарий билимнинг етишмаслиги, давлатни бошқариш соҳасида тажрибанинг озлиги унга панд берди. Шунинг учун ҳам у Ўзбекистонда ер-сув ислохотини амалга ошириш, лотин алифбосини кирилл алифбоси билан алмаштириш, пахта экин майдонларини кенгайтириш масалаларида мурасачиликка борди. Шу билан бир қаторда у, миллий зиёлиларни, бир қатор мулкдорларни мустабид тузум қзтағонидан сақлаб қолишга ҳаракат қилди.

Й.Охунбобоев 1943 й. 23 февралда оғир хасталикдан кейин Тошкент шаҳрида вафот этди. У Тошкент шаҳридаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган¹.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида яққол намоён бўлган қудратли ватанпарварлик ўзбек халқининг маънавий соғломлигидан далолат эди. Большевиктик маъмурларнинг кўпдан-кўп руҳий таъсир кўрсатишига, мустабид тузумнинг атеистик ва маънавий экстремизмига қарамасдан, ўзбек халқи ўзининг чуқур миллий-маънавий негизларини сақлаб қолди. Буларнинг кўп минг йиллик тарихи ва инсонпарварлик анъаналарига, умуминсоний ва миллий қадриятларига узвий равишда сингиб кетган эди².

Совет-герман уруши бошланғич даврининг энг мураккаб ва масъулиятли вазибаларидан бири иқтисодиётни ҳарбий изга солишдан иборат эди.

Шуни айтиш керакки, мамлакат халқ хўжалигини қайта қуриш оғир шароитларда кечди. Моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини фронт эҳтиёжларига мувофиқ қайта тақсимлаш, ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришни кескин кўпайтириш ва одатдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни қисқартириш, ишлаб чиқаришни ғарбдан шарққа кўчириш, уни мамлакат ичкарасидаги районларда тезлик билан ишга тушириш зарур эди. Буларнинг ҳаммасини фақат ҳаддан ташқари қисқа муддатларда, лекин шу билан бирга урушдан олдинги Совет Иттифоқининг қарийб 40% аҳолиси истиқомат қиладиган, кўмирнинг 63%и қазиб олинadиган, пўлатнинг 50%и, доннинг

---

¹ Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006, - B. 397.

² Ўша асар, - B. 398.

38%и ишлаб чиқариладиган, қудратли машинасозлик базаси, шу жумладан, кўпгина мудофаа корхоналари жойлашган ҳудудни босқинчилар босиб олган бир шароитда амалга ошириш керак эди¹.

Урушнинг бориши мамлакат ичкарасидаги ишларга тўғридан-тўғри боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам сиёсий раҳбарият иқтисодиётни қайта қуришга устивор аҳамият берди. Қайта қуриш граждандар уруши йилларида синовдан ўтган ҳарбий-коммунистик усуллар билан амалга оширилди. 26 июндан бошлаб мамлакатда ишчилар ва хизматчилар учун ишдан ташқари вақтда мажбурий ишлаб бериш жорий этилди. Катта ёшдагилар учун иш куни олти кунлик иш ҳафтасида 11 соатгача узайтирилди. Ҳақиқатда эса у 12—14 соатга етар эди. Таътилга чиқиш бекор қилинди. Бу ҳол ишчи хизматчиларнинг сонини кўпайтирмасдан туриб ишлаб чиқариш қувватлари ҳажмини тахминан 1/3 га ошириш имконини берди.

Бироқ, ишчи кучининг етишмаслиги тобора сезилиб борди. Идора хизматчилари, уй бекалари, ўқувчилар ишлаб чиқариш- га жалб қилинди. 1941 йил декабрда ҳарбий корхоналарнинг барча ходимлари сафарбар деб эълон қилинди ва мазкур корхоналарга бириктириб қўйилди. Меҳнат интизомини бузганлар учун жазо чоралари кескин қўйилди. Корхоналардан ўзбошим- чалик билан кетиб қолганлар 5 йилдан 8 йилгача муддат билан қамоққа ҳукм қилинарди. Бироқ одамлар мамлакат ичкарасида, шу жумладан, Ўзбекистонда «юқоридан» ортиқча қистовсиз озодлик ва мустақиллик йўлида фидокорона меҳнат қилдилар².

Республика ҳукумати 1941 йил сентябр-декабрда Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришни ҳарбий изга мослаб қайта қуришнинг умумий режаларини белгилаб берди. Қабул қилинган қарорларда халқ хўжалигини қайта қуришга дойр аниқ вазифалар белгиланган бўлиб, уларда саноат корхоналарини мудофаа маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ўтказиш муддатлари кўрсатилган,

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустақилчилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./-. — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 431.

² Ўша асар, ўша жойда.

ички ресурсларни сафарбар қилиш соҳасидаги чоралар таклиф қилинган эди.

Кадрларнинг кескин суратда танқислиги, саноат хом ашё- си, ёқилги, дастгоҳлар, асбоблар ниҳоятда етишмаслигига қарамасдан, 1941 йил декабрга келиб, Тошкентдаги 63 та корхона ва республикадаги бошқа 230 та корхона мудофаа маҳсулотлари бера бошлади. Улар орасида «Тошқишлоқмаш», паровоз таъмирлаш заводлари, Чирчиқ электр-кимё комбинати ва бошқа корхоналар бор эди. Тўқимачилик ва тикувчилик саноати ҳам фронт эҳтиёжларига хизмат қилишга киришди.

Иттифоқнинг ғарбий вилоятларидан республикага кўчириб келтирилган саноат корхоналарини жойлаштириш, монтаж қилиш ва ғоят қисқа муддатларда ишга тушириш ўзбекистонликлардан катта куч-гайрат сарф этишни талаб қиларди. Бу вазифани ташкилий жиҳатдан таъминлаш иши билан Усмон Юсупов бошчилигидаги комиссия шуғулланди.

Ўзбекистонга ҳаммаси бўлиб 104 та завод ва фабрика эвакуация қилинди. Улар орасида Ленинград тўқимачилик машиналари заводи, «Россельмаш», «Қизил Оқсой», Сумск компрессор ва Днепропетровск карборунд заводлари, Москвадаги «Элекг- рокабель» ва «Подъёмник» заводлари, Темир йўллар халқ комиссарлигининг машинасозлик заводи, Чкалов номидаги авиация заводи, «Красный путь» заводи, Киевдаги «Транссигнал» заводи, Сталинград кимё комбинати ва бошқалар бор эди¹.

Эвакуация қилинган завод ва фабрикаларни тиклашда талабалар, ўқувчилар, уй бекалари, фан ва маданият ходимлари, хизматчилар ва колхозчилар қўлга белкурак, кетмон, лом олиб чарчаш нималигини билмай меҳнат қилдилар. Урушдан олдинги вақтда йиллар мобайнида қилинадиган ишлар бу вақтда кунлар ва ойлар мобайнида бажарилди. Чунончи, «Россельмаш» заводи 25 кунда, «Қизил Оқсой» заводи бу ерга етиб келгандан кейин орадан 29 кун ўтганда маҳсулот ишлаб чиқара бошлади.

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет муштамлақчилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир хайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./-. — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 441.

1941 йил декабрга келиб эвакуация қилинган корхоналарнинг қарийб 50 таши ишга туширилди. 1942 йилнинг ўрталарига келиб республика индустрияси мамлакат шарқидаги ҳарбий саноат базасининг таркибий қисми бўлиб қолди. Республикада ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва ривожланиб бориши билан бир қаторда хом ашё ва ёқилги-энергетика базасини кенгайтириш вазифаси ҳам кескин бўлиб турди.

Уруш рангли металллар казиб чиқаришни жадаллик билан кўпайтиришни зарур қилиб қўйди. Шунинг учун ҳам 1942 йилда Лангар молибден конини фойдаланишга топшириш соҳасидаги ишлар тез суръатлар билан бошланиб кетди. Бу ерда мисли кўрилмаган қисқа муддатда молибден фабрикаси барпо этилди. Айти вақтда Қўйтош конининг ишлаб чиқариш қуввати ва Қоратепа рангли металллар конининг қуввати кескин оширилди. Олмаликца йирик қурилиш ишлари авж олдириб юборилди, бу ерда мис ва бошқа рангли металлларнинг бой конлари топилди. Ангрен кўмир разрезини республиканинг биринчи кўмир марказига айланди. Гидроэнергетика ресурсларини ишга солиш юзасидан фаол куч-ғайрат сарфланди. Масалан, 1942 йилнинг бошларида Оқгепа ва Оққовоқцаги 1-сон ва 3-сон гидростанциялар қурилиши қайта тикланди. Фарход ГЭСни бунёд этиш умумхалқ ҳашар йўли билан бошлаб юборилди. Бу ГЭСларнинг республика энергетика тизимига қўшилиши электр энергияси ишлаб чиқаришнинг бирмунча ўсишига имкон берди. 1942—43 йилларда электр энергияси ишлаб чиқариш 4 баравар кўпайди¹.

Саноат қурилишида ўлка аҳолисининг барча қатламлари фаол иштирок этди. Меҳнат ресурсларининг энг йирик базасини ташкил этган қишлоқ меҳнаткашлари бу ишга айниқса салмоқли ҳисса қўшдилар. Фақат 1941 йилнинг иккинчи ярмида ҳарбий объектлар қурилишига қарийб 500 минг колхозчи жалб қилинган².

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ . — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 443.

² Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2006 , - В. 398.

Оғир уруш даврида ривожланаётган саноатни ишчи кучи билан таъминлаш вазифаси айниқса кескин бўлиб турди. Кўп минглаб тажрибали ишчиларнинг фронтга кетиши натижасида вужудга келган жуда катга етишмовчилик саноат корхоналарига янги келган ва тажрибага, меҳнат малакасига эга бўлмаганларни гоят қисқа муддат ичида турли ишлаб чиқариш касбларига ўргатиш ва ўқитиш йўли билан тўлдириб берилди. Шунингдек, ЎзССР Олий Совети Президиумининг 1942 йил 13 февралдаги Фармони билан уруш даврида ишламаётган меҳнатга лаёқатли аҳоли — хотин-қизлар, ўсмирлар, нафақахўрларни сафарбар қилиш ҳисобига ҳам ишчилар сафи кенгайиб борди.

Саноат ишлаб чиқаришига хотин-қизлар айниқса фаол жалб қилинди. Агар 1940 йилда саноатда ишловчилар орасидаги хотин-қизлар салмоғи 34,0%ни ташкил этган бўлса, 1942 йилга келиб бу кўрсаткич ўсиб, 63,5%га етди.

Республика ишчилар синфининг кескин ортиб бориши асосан ёшлар ҳисобига бўй берди. Ёшлардан ишчи кадрлар тайёрлашда меҳнат резервлари тизими салмоқли роль ўйнамоғи керак эди. Ана шу мақсадца 1942 йилнинг охирида қўшимча 31 та ФЗО (фабрика- завод таълими) мактаби очилди, уларда таълим олувчилар 15320 ўқувчидан иборат бўлиб, 15 ёшдан 18 ёшгача бўлган ёшлар эди. Ана шу вақтга келиб республикада жами 14 та ҳунар мактаби ва 45 та ФЗО мактаби ишлаб турди. Уларда таълим бериш жадаллашган дастур бўйича олиб борилди. Урушнинг дастлабки босқичида ишчиларни қисқа муддатли курсларда оммавий тайёрлаш, яқка тартибда ва бригада шогирдлиги усуллари билан тайёрлаш айниқса кенг қулоч ёзди. Уруш даврининг 17 ойи ичида ёшлардан (14, 17 ёшлилар) оммавий касблар бўйича 23300 ишчи тайёрланди.

Кўрилган чора-тадбирлар натижасида урушнинг фақат икки йили мобайнида Ўзбекистонда оммавий касбларда 105673 саноат ишчиси тайёрланди, улардан 73 минг нафари ишлаб чиқаришнинг ўзида ҳунар эгаллади. Бунинг натижасида ишчилар синфининг умумий сони ортди. Агар

1940 йил сентябрда республика саноатида 141,6 минг ишчи ва хизматчи банд бўлган бўлса, урушнинг охирига келиб 196,2 минг ишчи ва хизматчи бор эди. Лекин буларнинг аксариятини Ўзбекистонга кўчириб келтирилган корхоналар билан бирга келган ишчилар, инженер-техник ходимлар ташкил қилар эди.

Шак-шубҳасиз, уруш даврининг мураккабликлари ҳам республика, ҳам бутун мамлакат ҳарбий иқтисодиётининг аҳволига таъсир кўрсатди. Саноат объектлари мажбурий равишда ишга туширилди, цехлардаги станоклар деворларни тиклаш билан бир вақтда ўрнатилди, ҳатто томи йўқ биноларда ҳам маҳсулотлар ишлаб чиқарилди, ҳаво эса ниҳоятда совуқ эди, малакали ишчилар ўрнида эндигина ўқишни тамомлаган ўсмирлар ва хотин-қизлар ишларди, ишлаб чиқариш сифати талаб даражасида бўлмасди.

Бироқ уруш ва иқтисодиётнинг барча қийинчиликларига қарамай, мамлакат халқлари асосий вазифани ҳал қилишга муваффақ бўлдилар: СССР иқтисодий салоҳиятининг ярмини йўқотган бўлса-да, қуролланиш пойгасида ғалабага эришди. Душманни тор-мор келтиришнинг моддий-техник шароитларини яратишда мамлакатдаги, шу жумладан, Ўзбекистондаги миллионлаб меҳнаткашларнинг меҳнати ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Уларни бўлажак ғалабага ишонч илҳомлантирган, ёт босқинчиларга бўлган чуқур газаб-нафрат ғайратлантирган эди. «Тоштрам» вагон таъмирлаш заводининг темир рандаловчиси Пушкарева икки станокда ишлаб, 1941 йилнинг июл кунларида ишлаб чиқариш топшириғини 350—470%дан адо эта бошлади. «Тошқишлоқмаш» қолипловчилар бригадаси жанговар вахтада туриб ишлаб, кундалик ишлаб чиқариш режасини 260—300% қилиб бажарди. Шунингдек, Наманган вилоятидаги «Янги турмуш» ҳунармандчилик артелининг аъзолари Қирғизбоев, Юсупов, Нишонов, Ҳамроев, Қодиров ва бошқалар ишлаб чиқариш топшириқларини 500% қилиб бажара бошладилар.

Бундай мисоллар оммавий тус олган эди. Уруш йиллари мобайнида республика индустриясининг ходимлари ҳаддан ташқари оғир меҳнат қилиб

жасорат кўрсатдилар. Лекин ҳамма ҳам ҳаддан ташқари зўриқиб ишлашга бардош беролмасди, баъзилар ҳолдан голиб ҳалок бўлишарди. «Меҳнат қочоқлари» бўлган ишчиларни, ишга кечикиб келганларни жиноий жавобгарликка тортиш ҳоллари учраб турарди. Лекин бу уларнинг ўз айблари билан бўлмасди. Чунки заводларга одатда 12—16 км. масофани пиёда босиб боришга тўғри келарди. Транспорт эса йўқ эди. Кийим-бош, пойабзал етишмасди, истеъмол қилинадиган озиқ-овқат ҳам бир ҳолатда эди.

Очлик ва ниҳоятда чарчаб-толиқишдан силласи қуришига қарамасдан саноат ходимлари фронтни қурол-яроғ, жанговар техника, моддий ресурслар билан таъминлаш учун бор имко- ниятларини ишга солардилар. Улар уруш давомида фронтга 2100 та самолёт, 17342 та авиамотор, 2318 минг дона авиабомба, 17100 та миномёт, 4500 бирликдан иборат миналарни йўқ қилувчи қурол, 60 мингга яқин ҳарбий-кимёвий аппаратура, 22 млн. дона мина ва 560 минг дона снаряд, 1 млн. дона фаната, дала радиостанциялари учун 3 млн. радио лампа, қарийб 300 мингта парашют, 5 та бронепоезд, 18 та ҳарбий-санитария ва ҳаммом-кир ювиш поезда, 2200 та кўчма ошхона ва бошқа кўпгина ҳарбий анжомлар етказиб бердилар¹. Фақат республика енгил саноат халқ комиссарлиги корхоналарининг ўзи 1941— 1945 йиллар мобайнида 7518,8 мингта гимнастерка, 2636,7 мингта пахтали нимча, 2861,5 мингта армия этиги тайёрлаб бердилар.

Ўзбекистонда уруш йилларида 280 та янги корхона барпо этилди. Республиканинг саноат потенциали 1945 йилга келиб 1939 йилдагига нисбатан деярли икки баравар кўпайди, нефть қазиб олиш 4 баравардан зиёд, металл ишлаш тармоқлари маҳ- сулотлари 4,8, машинасозлик маҳсулотлари 13,4 баравар, кўмир қазиб чиқариш 30 баравардан кўпроқ, пўлат ва прокат эритиш 2 баравар, электр энергия ишлаб чиқариш 2,42 марта ортган².

Душманни тор-мор келтириш учун олиб борилган умумхалқ курашида

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./-. — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 446.

² Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi. (O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida) Uchinchi kitob. — Т.: «Sharq», 2010. - В. 343.

Ўзбек деҳқонлари фахрли ўрин тутдилар.

Республика қишлоқ хўжалиги олдида уруш бошланиши билан фронт ва мамлакат ичкарасини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан, саноатни хом ашё билан барқарор таъминлашдан иборат масъулиятли вазифа кўндаланг бўлиб турди. Бунинг учун аграр ишлаб чиқаришни ғоят қисқа муддат ичида, бутун халқ хўжалиги каби, ҳарбий изга ўтказиш лозим эди. Қишлоқ хўжалигининг барча моддий ресурсларини сафарбар этиш, техника экинлари, дон, картошка ва сабзавотлар экишни кўпайтириш зарур эди. Республика чорвадорлари олдида ҳам жиддий вазифалар турарди, улар армия учун ҳам, аҳоли учун ҳам гўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтиришлари керак эди.

Бу вазифаларни ҳал қилиш бир қатор омиллар туфайли мураккаблашиб кетган эди. Биринчидан, Марказнинг кўп йиллардан буён пахта яккаҳоқимлигини ўтказиб келаётганлиги сабабли республика деҳқончилигининг бутун таркиби асосан пахта етиштиришга мослаштирилган эди. Дон экинлари етиштириш иккинчи даражали ўрин эгалларди. Ғалла асосан РСФСР ва Украинадан ташиб келтириларди. Ғалла етиштирадиган районларни душман босиб олганлиги Ўзбекистоннинг аграр тармоғи олдида республикани ўз ғалласи билан ўзини таъминлаш вазифасини қўйди. Ҳолбуки, бунинг учун зарур техника, мутахассислар йўқ эди, аждодлар тажрибаси анча унутилган эди. Бунинг устига сталинча маъмурият Ўзбекистон раҳбарияти олдида «озиқ-овқат билан ўзини-ўзи таъминлаш» вазифасини қўяр экан, асло пахта экишни камайтиришни истамасди, пахтачилик ўлка қишлоқ хўжалигининг етакчи йўналиши сифатида қараларди, уни етиштиришни кўпайтириш зарур эди. Чунки уруш шароитида пахта мудофаа саноати учун ғоят муҳим хом ашё ҳисобланарди.

Иккинчидан, уруш бошланиши билан аграр ишлаб чиқаришнинг моддий-техника базаси заифлашиб қолганди. Объектив воқеликлар туфайли МТС, колхозлар, совхозларнинг транспорт воситалари изчиллик билан қисқариб борди. Тракторлар ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари етказиб берилиши

амалда тўхтатилди. Аграр корхоналарни эҳтиёт қисмлар, ўғитлар ва ёнилғи билан таъминлаш кескин камайтирилди. Натижада қўл меҳнатининг улуши ҳаддан ташқари ортиб кетди, от-улов билан бажариладиган ишлар ҳажми кўпайди. Асосан сигирлар билан ер ҳайдаларди. Ота-боболаримиздан қолган омов каби оддий меҳнат қуролидан кенг фойдаланилди.

Учинчидан, кадрлар масаласи сезиларли равишда кескин-лашди. Уруш фронтга малакали кадрлар ва меҳнатга лаёқатли қишлоқ аҳолисининг анчагина қисмини жалб қилган эди. 155 мингдан ортиқ ишга яроқли ўзбекистонликлар меҳнат батальонларига (трудоликлар) мардикор сифатида сафарбар қилиниб, Россиянинг ҳарбий саноати ва қурилиш ишларига юборилди. Бунинг натижасида 1941 — 1942 йиллардаёқ Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли колхозчиларнинг сони 20%, 1945 йилга келиб деярли 40% қисқарди. Айниқса механизаторлар корпуси сезиларли суратда қисқарди. Масалан, агар урушнинг бошларида механизаторлар ва комбайнчиларнинг умумий сони 27888 кишини ташкил қилган бўлса, 1942 йилда эса уларнинг сони 2775 кишига тушиб қолди, 1943 йилга келиб бундан ҳам камайиб кетди. Ишлаб чиқаришга хотин-қизлар, кексалар, ўсмирлар кенг жалб қилинди, улар ҳисобига саноатда бўлгани каби, қишлоқ хўжалигида ҳам эркаклар ўрни анчагипа қопланди.

«Меҳнат интизомини мустаҳкамлаш» соҳасида, айниқса ҳаддан ошишлар содир қилинди. Бироқ, барча қийинчиликлар ва маҳрумликларга қарамасдан, қишлоқ меҳнаткашлари қалб, бурч ва ор-номус давъати билан фронтга ёрдам кўрсатиш учун умум-халқ юришига фаоллик билан қўшилдилар. Чунончи, Сарийосиё туманидан колхозчи аёл М.Хидирова 40 кунда 10800 кг пахта териб берди. Шу тумандаги «Иттифоқ» қишлоқ хўжалик артелининг колхозчилари Ш.Бобожонова, А.Ёқубова, М.Азимова-лар фронтчасига меҳнат қилишди. Улар кундалик нормани 2—3 баравардан кам бажармас эдилар.

Бу хилдаги фидокорона меҳнат намуналарини ҳамма жойда кузатиш мумкин эди. Натижада 1941 йилнинг пахта тайёрлаш режаси 1940 йилдагига

нисбатан 45 кун илгари бажарилди. Давлатга 1646 минг тонна «оқ олтин» топширилди. Аграр ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқлари бўйича ҳам юқори кўрсаткичларга эришилди. Дехқонлар 1942 йил ҳосилига зарур шарт-шароит яратиш учун кураш га дарҳол киришдилар. Аввало галла ва техник экинлар майдонларини кенгайтириш учун қўшимча ерлар ўзлаштиришга ва ер фондидан самаралироқ фойдаланишга катта эътибор берилди. Натижада 1942 йилнинг баҳорига келиб қўшимча равишда 220,5 минг га янги ҳосилдор ерлар ўзлаштирилди.

Қишлоқ хўжалик экинларининг нисбати сезиларли равишда ўзгарди. Агар урушдан олдин ҳар бир туманда экин экилган май- донларнинг 90%и пахта ҳисобига тўғри келса, уруш йилларида бу майдонлар бирмунча камайди. Масалан, Фарғона вилоятида пахта экиладиган майдонлар 51% га тушиб қолди. Қолган суғориладиган ерларга бошқа қишлоқ хўжалик экинлари, шу жумладан, 25% ерга галла, 4% ерга сабзавот ва полиз экинлари, 16% май- донга беда экилди." Бу тадбир, шак-шубҳасиз, ижобий хусусиятга эга бўлди. Пахта яккаҳоқимлигининг чекланиши озиқ-овқат ресурсларини зарур миқдорда кўпайтириш имконини берди. Уруш даврида республика ғаллакорлари мамлакатга 82 млн. пуд галла, 213 минг центнер шоли етказиб бердилар¹.

Республика деҳқонлари қанд лавлаги етиштиришни жадал ўзлаштиришга катта эътибор бердилар. Уни етиштиришга Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Қашқадарё вилоятларида энг ҳосилдор ва сув билан таъмин этилган ерлар ажратилди. 1943 йилда қишлоқ меҳнаткашлари давлатга 1565 минг центнер қанд лавлаги топширдилар.' Республика бутун мамлакатда етиштириладиган қанд лавлагининг чорак қисмини ишлаб чиқара бошлади. Бу эса, фақат республикадаги қанд ишлаб чиқариш заводларинигина эмас, балки бошқа республикаларни ҳам қанд лавлагиси билан таъминлаш имконини берди.

---

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi. (O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida) Uchinchi kitob. — T.: «Sharq», 2010. - B. 341.

Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари озиқ-овқат экинларидан бўлган кунгабоқар етиштиришни муваффақиятли ўзлаштирдилар, шунингдек, зиғир ва каноп сингари техника экинларини ҳам етиштира бошладилар, маккажўхори, кунжут етиштиришни кескин кўпайтирдилар. Хусусан, 1942 йилда республикадаги кунжут экилган майдонлар бутун СССРдаги кунжут экиладиган майдонларнинг 50%ини ташкил қилган эди.

Ипакчилик уруш йилларида муҳим стратеги к аҳамият касб этди. Деҳқонлар бу тармоқни юксалтириш учун ғайратларини аямадилар. Натижада, агар, Ўзбекистоннинг пилла етиштириш бўйича бутуниттифок миқёсидаги салмоғи 1940 йилда 47,8%ни ташкил этган бўлса, 1945 йилга келиб, у 59,3%га етди.

Уруш даврида республикамизнинг мамлакатдаги йирик мева, сабзавот ва полиз экинлари етиштирувчи сифатидаги роли яна ҳам ошди. Чунончи, 1942 йилда сабзавотлар экиладиган майдонлар 1939 йилдаги 16 минг 517 гадан 29 минг гектарга етди. Картошка экиладиган майдон урушдан олдинги даврга нисбатан 15 минг га кўп бўлди. Узумзорлар майдони йилдан-йилга кўпайиб борди. Бу майдонлар 1940 йилдаги 26 минг 661 га ўрнига 1943 йилда 31 минг 723 гани ташкил этди.

Лекин уруш йилларида эришилган муваффақиятлар ҳақида гапирганда шуни таъкидлаш муҳимки, республика қишлоқ иқтисодиётининг умумий аҳволини ютуқларнинг узлуксиз занжири сифатида тасаввур қилиш хато бўлур эди. Уруш даврининг қи- йинчиликлари, совет деҳқончилик тизимининг ички иллатлари ўз таъсирини ўтказиши шак-шубҳасиз эди. Аграр соҳада жараёнлар бир хилда кечмади. Бу соҳада яққол кўзга ташланиб турган ютуқлар билан бир қаторда сезиларли йўқотишлар ҳам кўзга ташланди. Жумладан, уруш йилларида боғдорчилик катта зиён кўрди. Натижада республикада 1940 йилдагига нисбатан ҳўл мева етиштириш 1945 йилда 3 баравар кам бўлди. Кўпинча режадаги топшириқларни бажариш қишлоқ меҳнаткашларининг ёрдамчи хўжаликларида етиштирган маҳсулотларини мусодара қилиш йўли билан амалга оширилди, бу эса

уларнинг озиқ- овқат соҳасидаги аҳволига сезиларли салбий таъсир қилди.

Уруш даврининг зиддиятлари айниқса пахтачиликда яққол намоён бўлди. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тизимининг ўзгаришига қарамасдан, пахта республика қишлоқ хўжалик экинлари орасида устун мавқеда бўлиб қолаверди. Мамлакат раҳбарияти эса пахта етиштиришни сезиларли равишда оширишни қатъиян талаб қиларди. Республика пахтакорлари урушнинг дастлабки кунларидан бошлаб ҳар бир килограмм пахта учун зўр бериб курашдилар. Шунга қарамасдан, пахта етиштириш ҳажми йил сайин қисқариб борди.

1943 йил республика пахтакорлари учун энг қийин йил бўлди, бунга сабаб экин майдонлари тузилишининг ўзгариши, озиқ-овқат экинлари салмоғининг кўпайиши муносабати билан Ўзбекистон бўйича пахта майдонлари камайтирилиб,

1939 йилдаги 927690 гадан 625343 гектарга тушиб қолди. Айниқса пахта ҳосилдорлигининг камайиб кетганлиги яна ҳам ташвишли эди. 1942—1943 йилларда ўрта ҳисобда ҳосилдорлик колхозларда 17,4 ц/га.дан 7,1 ц/га, совхозларда 27,1 ц/га.дан 8,8 ц/га тушиб қолди. Натижада 1943 йилда, ҳаммаси бўлиб 495 минг тонна пахта териб олинди, бу режанинг 57,7%ини ташкил қиларди¹.

Юқорида санаб ўтилган сабаблар билан бир қаторда тармоқларнинг ривожланишига ишчи кучининг етишмаслиги, минерал ўғитларнинг камлиги, механизация даражасининг кескин қисқарганлиги жиддий таъсир қилди. Раҳбарликнинг маъмурий- буйруқбозлик тизими камчиликлари ҳам чуқур салбий таъсир кўрсатди. Урушнинг дастлабки йилларида ўзбек деҳқонлари енгизи лозим бўлган улкан қийинчиликларни ҳисобга олганда, 1942—1943 йилларда эришилган натижалар қишлоқ меҳнаткашларининг жуда катта жисмоний ва маънавий куч-ғайрати туфайли, бутун ўзбек халқининг берган қурбонлари ва маҳрумликлари эвазига қўлга киритилганлигини айтиб ўтиш жоиз бўлади. Бироқ Марказ объектив воқелик

---

¹ Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006, - B. 399.

билан ҳисоблашишни истамасди.

1943 йилнинг бошларида Ўзбекистон раҳбарияти шошилинич равишда Москвага, ВКП(б) МҚ Ташкилий бюроси мажлисига чақиртирилди. Мажлисда раислик қилаётган А.С.Шчербаков Ўз КП МҚнинг биринчи котиби Усмон Юсуповнинг ҳисоботини кўполлик билан бўлиб: «Ўртоқ Юсупов, мамлакат учун оғир бўлган шундай вақтда сиз армия ва халқни иштонсиз қўймоқчимисиз?» деган эди. Республикадаги ҳақиқий аҳволни англаб етишни истамаган Ташкилий бюро У.Юсуповни пахта экин майдонларини асоссиз қисқартирганликда айблаб, унга «каттиқ хайфсан» эълон қилди. ВКП (б) МҚ махсус қарор қабул қилиб, унда 1944 йилнинг ўзидаёқ пахтачилик Ўзбекистонда урушдан олдинги даражага етказилиши, кейинчалик эса пахта етказиб беришни мунтазам кўпайтириб бориш вазифа қилиб қўйилди.

Мазкур қарорга биноан республикада пахтачиликни тиклашга қаратилган кенг тадбирлар режаси ишлаб чиқилди. Пахтакорларнинг фидокорона меҳнати натижасида 1944 йил декабрнинг охирига келиб Ўзбекистон ССР пахта тайёрлаш режасини 101,4% қилиб адо этди, давлат хирмониغا 820 минг т. пахта топширилди, бу 1943 йилдагига нисбатан 325 минг т. кўп эди. Ҳосилдорлик 1,5 барабар ортди. Бу ўзбек деҳқонининг эришган катта ғалабаси эди.

1945 йилда Ўзбекистон меҳнаткашлари мамлакатга 824 минг 200 т. «оқ олтин» топширдилар. Шундай қилиб, қийинчиликларга қарамасдан, ўзбек пахтакорлари фронт ва мамлакат ичкарасининг пахтага бўлган асосий эҳтиёжларини таъминлашга ҳал қилувчи ҳисса қўшдилар.

Уруш йилларида мудофаа ва халқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган қишлоқ хўжалиги муҳим тармоқларидан бири чорвачилик эди. Лекин бу тармоқ Совет давлатининг дастлабки йилларида йўл қўйган жиддий хатолари туфайли ҳали ўзини ўнглаб олишга улгурмаган, уруш бошланишидан эътиборан эса яна катта қийинчиликларни бошдан кечириётган эди. Натижада республикада чорва моллари сони кескин қисқариб кетди. Агар 1941

йил 1 январда жамоат секторида 8403,1 минг бош чорва моллари бўлган бўлса, 1944 йил 1 январга келиб бу рақам 7798,9 минг бошга тушиб қолди. Шунингдек, шахсий секторда ҳам сезиларли қисқаришлар рўй берди. 1941 йил 1 январда шахсий фойдаланишдаги барча тур- даги чорва моллар сони 3249,7 минг бошни ташкил қилган бўлса, 1944 йилга келиб улар сони 1385,8 минг бошга тушиб қолди, ёки 1941 йилдаги миқдорнинг 46,2%и қолган эди.

Уруш йиллари мобайнида республика деҳқонлари давлатга 4 млн. 148 минг т. пахта, 82 млн. пуд ғалла, 54067 т. пилла, 195 минг т. шоли, 57 минг 444 т. мева, 36 минг т. қуритилган мева, 159 минг 300 т. гўшт, 22 минг 300 т. жун ва бошқа кўпгина маҳсулотлар етказиб бердилар. Бу Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашларининг ўзи емай-ичмай, душманни тор-мор қилиш учун умумхалқ курашига қўшган муносиб ҳиссаси эди.

**Ш.Боб. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга аҳолини
кўчириб келтирилиши ва унинг республика демографик ҳолатга
таъсири.**

**Ш.1. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга четдан аҳолини
кўчириб келтирилиши ва жойлаштирилиши.**

Урушнинг оғир йилларида ўзбек халқининг асосий маънавий-ахлоқий хусусиятлари, унинг инсонпарварлиги ёрқин намоён бўлди. И.А.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, «Бизнинг халқимиз воқеаларга бой кўп минг йиллик тарихи давомида кўп нарсаларни бошдан кечирди - маданият, илм-фан, ўз давлатчилиги ютуқлари нашидасини сурди, ўзаро низолар, бегоналар асорати аламини тортди, энг яхши ўғил-қизларидан жудо бўлди». Лекин «тарихнинг ўйини ҳам, омонсиз жангу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очлик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатига доғ туширолмади»¹.

Ўзбек халқи Шарқ маънавиятининг энг яхши анъаналарига амал қилиб, урушнинг аянчли йилларида иттифоқнинг душман вақгинча босиб олган ҳудудларидаги аҳолига дўстона бағрини кенг очди, ўз юртидан айрилган қувғинларни, уруш қурбонларини қалб ҳарорати билан иситди, уларни ғамхўрлик ва меҳмондўстлик билан кўнглини кўтарди, қардош халқларга иқтисодий тиклашда ва маданий қурилишни йўлга қўйишда ёрдам берди. Республика аҳолисининг ўзи қайғули уруш йилларида ниҳоятда ночор яшашига қарамасдан шундай ёрдам қўлини чўзди.

Уруш одатдаги ҳаёт тарзини тубдан ўзгартириб юборди. Урушнинг дастлабки кунларидан бошлаб бутун мамлакатда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам озиқ-овқат ва саноат моллари кескин камайиб кетди. Кўчириб келтирилган аҳоли оқимининг ортиши муносабати билан уй-жой муаммоси ҳаддан ташқари кескин тую олди. Электр қуввати, ёқилғи билан таъминлашдаги узилишлар транспорт ва коммунал хизмат кўрсатиш муассасалари ишига салбий таъсир қилди.

---

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi. (O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida) Uchinchi kitob. — T.: «Sharq», 2010. - B. 348..

Уруш ҳар бир хонадонга, ҳар бир оилага ёпирилиб кирди, одамларни огир синовларга, маҳрумликлар ва азоб-уқубатларга мубтало қилди.

Шаҳар аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш уруш ҳаракатлари бошланиши биланок «чипталар» бўйича амалга оширила бошланди. Ишчилар ва хизматчилар кунига фақат 400— 500 **ф.** паст навли нон оларди, карамогдагилар эса, юқоридаги миқдордан 1,5 баравар камроқ олишарди. Аҳолига гўшт, балиқ, ёғ, ёрма, макарон сотишда ҳам меъёрланган тақсимот жорий қилинди. Лекин у кўпинча кечикиб кетарди, «чипталар» товар билан таъминланмасди.

Меъёрланган тақсимот қишлоқ аҳолисига умуман татбиқ этилмаганди. Қишлоқ аҳолиси озиқ-овқат молларини матлубот кооперацияси дўконларидан давлатга топширилган маҳсулотлари миқдорига қараб белгиланган нормалар бўйича сотиб оларди. Киши бошига саноат моллари ажратишнинг чекланган йиллик нормаси мавжуд эди: ип газлама — 6 м., жун газлама — 3 м., пойабзал — бир жуфт. Аҳолининг пойабзалга бўлган талаби қондирилмаганлиги сабабли қишлоқ одамлари асосан ялангоёқ юришарди ёки энг оддий «кўлбола пойабзал» тикиб олишганди¹.

Шаҳарликларнинг моддий шароитини таъминлаш мақсадида ишчилар ва хизматчиларга ўз томорқаларида ва жамоа ерларида маҳсулотлар етиштиришга рухсат этилган эди. Саноат корхоналари ҳузурида ёрдамчи хўжаликлар ташкил этилганди. Уруш йилларида ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи ҳам оширилди. Бироқ пулнинг қадрсизланиши шиддат билан ортиб борди. Чайқов бо- зори кўпайди ва бунинг муқаррар оқибати сифатида нархлар кескин ошди, товар ва маҳсулотлар айирбош қилишга ўтилди.

Давлат аҳолининг таъминотини яхшилаш учун чоралар кўрмагани ҳолда, «тартибсиз бозор»га қарши курашиш мақсадида ошкора жазолаш сиёсатини қўллади. 1943 йилнинг январида Давлат Мудофаа Қўмитасининг махсус директиваси, ҳатто озиқ-овқат посилкасини, кийимни нонга, шакарга,

---

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi. (O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida) Uchinchi kitob. — T.: «Sharq», 2010. - B. 367.

гугуртга айирбошлашни, ун ва хоказоларни захирага харид қилишни иқтисодий саботаж деб қарашни таклиф этди. 20-йилларнинг охиридаги каби яна Жиноят кодексининг (ЖК) 107-моддаси (чайқовчилик) амал қила бошлади. Мамлакатда сохталаштирилган «жинойй» ишлар тўлқини яна авж олди. Бунинг натижасида қўшимча бепул ишчи кучлари лагерларда тўпланди. Шу билан бирга кўп сонли номенклатурадаги ходимлар учун махсус таксимотлар ва паёклар сақланиб қолди, уларни кўпчилик меҳнаткашлар оладиган истеъмол паёклари билан қиёслаб бўлмасди.

Қишлоқда фавқулодда вазият вужудга келди. Сиёсий раҳбариятнинг мантигига мувофиқ қишлоқ меҳнаткашлари меҳнат кунларига оладиган натура (маҳсулот билан) тўлови ва шахсий ёрдамчи хўжаликларида етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳисобига ўзларини озиқ-овқат билан таъминлашлари лозим эди. Лекин бу маҳсулотлар жуда чекланган миқдорда эди. Бунинг устига уруш даври воқеалари колхозчиларнинг томорқа участкаларида ишлаш имкониятларидан маҳрум қилиб қўйган эди. Манбаларнинг далолат беришича, 4 йил уруш мобайнида колхозлар деҳқонларга амалда пул тўламаганлар ва меҳнат кунларига ниҳоятда кам миқдорда маҳсулот берганлар. Бундай шароитда қишлоқ меҳнаткашлари овқат сифатида қичитки ўт, шўра ўт, ловия, дарахтларнинг янчилган пўстлоғи ва шу каби-ларни истеъмол қилишга мажбур бўлган.

Оғир моддий шароит мураккаб эпидемия вазияти билан янада чуқурлашиб борди. Кўпгина қишлоқ туманларида бирорта ҳам санитария шифокори йўқ эди, тиббий ходимлар йўқпигидан тиббиёт пунктлари ишламасди, улар доридармонлар, маблағлар йўқлиги туфайли ёпиб қўйилган эди. Натижада касалликлар ва ўлим шиддат билан авж олиб борди. Республикада болалар боғчалари ва яслилари мутлақо етишмасди. Маиший хизмат кўрсатиш хизмати амалда тўхтаб қолган эди.

Ўзбекистон халқларининг инсонпарварлик — ватанпарварлик фаолиятига мурожаат қилганда, бунга миллатлараро муносабатлар нуқтаи назаридан янгича ёндашиш ҳам ғоят муҳимдир.

Маълумки, гитлерчи стратеглар Совет Иттифоқига қарши агрессияни бошлар эканлар, ўзлари тахмин қилган СССР халқлари ўртасидаги миллатлараро тўқнашувлардан ўз мақсадларида фаол фойдаланишни ният қилган эдилар. Гитлернинг фикрича, «Россиянинг кенг ҳудудларида жойлашган халқларга нисбатан олиб бориладиган сиёсат келишмовчиликлар ва ажралишнинг ҳар қандай шаклини рағбатлантиришдан иборат бўлиши лозим» эди. Ана шу мақсадда фашистлар миллатчиликдан иборат ифвогарликларни режалаштирган бўлиб, улар исёнларга, кўпоровчиликка, мамлакатнинг парчаланиб кетишига олиб келиши керак эди. Гитлерчилар кўмондонлигининг директив ҳужжатларида ҳамма жойда «рус халқига рус бўлмаган халқлар»ни карама-қарши қўйиш, уларни бир-бирига қарши заҳарлаш қатъият билан таклиф этиларди.

Бироқ урушнинг дастлабки кунларидаёқ нацист босқинчиларнинг миллатлараро уруш чиқариш нияти пуч эканлиги маълум бўлди. Гитлерчиларнинг босқинчилиги миллий ватанпарварлик туйғуларининг ҳаддан ташқари қудратли кучини намоиш қилди. Умумий кулфат иттифоқдаги барча миллатлар ва халқларни жипслаштирди. Ўлим хавфи олдида қардошларча бирдамлик туйғулари бош ахлоқий мезон бўлди. Халқнинг азалий инсонпарварлиги фашизм мафқурасидан ҳам, коммунистик мустабидчилик зулмидан ҳам устун келди.

Ўзбек халқининг ватанпарварлик фаолияти қардошларча бирдамлик ва чинакам байналмилалчилик туйғулари билан омухталанган эди. Бу туйғулар турли шаклларда ифодаланди ва кўп томонлама хусусиятга эга бўлди.

Ўзбек халқининг бирлик ва қардошларча дўстликка инсонпарварлик билан интилишининг ёрқин тимсоли, улкан ахлоқий куч-қудрати ва ҳақиқий самимий олижаноблигининг чин маънодаги исботи Иккинчи жаҳон уруши туфайли жонажон ерларини тарк этишга мажбур бўлган кишилар тўғрисида, ярадорлар ва ногиронлар ҳақида, фронтга кетганларнинг хотинлари ва

болалари ҳақида қилинган ғамхўрлигида ўз ифодасини топди¹.

Мамлакатнинг душман вақтинча босиб олган ҳудудларини ва фронт яқинидаги туманларни ташлаб чиққан дастлабки ўн минглаб кишилар республикага 1941 йилнинг ёзидаёқ кела бошлаган эди. Ўзбекистон уруш йиллари Россиянинг босиб олинган районларидан — Украинадан, Белоруссиядан ҳаммаси бўлиб бир миллиондан ортиқ кишини қабул қилди. Улардан 200 минг нафари болалар эди.

Республика шаҳарлари ва қишлоқлари аҳолиси бу ерга келган фуқароларни меҳмондўстлик билан қарши олди. Аҳоли уларга турар-жой бериб, ўзи сиқилиб яшади, кўчиб келганларни тўйдириш учун охирги бўлак нонини ҳам бўлиб берди, улар учун пойабзал, кийим-бош тўплади. Кўчириб келтирилганларга ёрдам бериш мақсадида Фарғона вилоятидаги «Биринчи май» қишлоқ хўжалик артели меҳнаткашларининг ташаббуси билан шаҳарларга дон, сабзаёт, картошка, гўшт маҳсулотлари ортилган карвонлар етиб кела бошлади.

Кўчириб келтирилганларни ишга жойлаштириш юзасидан катта ишлар амалга оширилди. Фақат Тошкент шаҳрининг ўзига 1941 йил 24 ноябрдан 31 декабргача 37,6 мингдан ортиқ киши, 1941—1942 йилларда қарийб 240 минг киши жойлаштирилди ва иш билан таъминланди².

Ўзбекистон аҳолиси ота-онасидан ва уйдан ажралган бола-ларни айниқса самимий ғамхўрлик билан қабул қилди. «Сен — етим эмассан!» — ўзбек шоирининг қалб қаъридан отилиб чиққан бу самимий сўзлар бутун ўзбек халқининг ҳаяжонли ҳис-туйғуларини ифодалар эди. Ўзбекистонликлар бахтсиз болаларни ўз қучоғига олиш, уларнинг кўнглини кўтариш, уларга қулай шарт-шароитлар яратиб бериш учун қўлларидан келган, мумкин бўлган ва ҳатто мумкин бўлмаган нарсаларни ҳам қилдилар³.

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 451.

² Ўша асар. - Б. 452.

³ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi. (O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida) Uchinchi kitob. — Т.: «Sharq», 2010. - В. 356.

Кўчириб келтирилган болаларни қабул қилишни тартибли йўсинда ташкил этиш мақсадида республика ҳукуматининг қарори билан 1941 йил октябрда эвакуация қилинган болаларни қабул қилиш учун марказий пункта ташкил этилди. Ўша йилнинг декабрида эвакуация қилинган болаларни жойлаштиришга раҳбарлик қилиш учун республика, вилоят, шаҳар ва туман комиссиялари ташкил этилди. Тошкент, Самарқанд ва бошқа йирик шаҳарларда махсус штаблар кеча-кундуз ишлаб турди. Фақат 1941 йил 25 ноябрдан 1942 йил октябрга қадар республиканинг эвакуация пунктлари орқали 15649 нафар бола ўтди. Етиб келган болалар дарҳол самимият ва оналарча меҳрибонлик билан қуршаб олинди. Кўчириб келтирилган болалар ва фронтга кетганларнинг болалари ҳар куни Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон ва Наманганда ташкил этилган ошхоналардан бепул овқат олишарди. Бемор ва заифлашиб қолган болаларга тиббий ёрдам кўрсатиларди.

Юзлаб ўзбек оилалари кўчириб келтирилган, уруш туфайли оналаридан ажралган болаларни ўз тарбияларига олдилар. Айниқса келтирилган болаларга жамоатчиликнинг ёрдам кўрсатишидан иборат ватанпарварлик ҳаракати 1942 йил 2 январда Тошкентда шаҳар хотин-қизларининг йиғилиши бўлиб ўтгандан кейин республикада кенг қулоқ ёйди, бу йиғилиш Ўзбекистон хотин-қизларини ота-онасиз болаларга оналари ўрнида оналик қилишга чақирган эди¹.

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир хайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 454.

Кўпгина оилалар иккита ва ундан ортиқ етим болаларни ўз тарбияларига олдилар. Тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шомаҳ-мудов ва унинг турмуш ўртоғи Баҳри опа Ақромованинг номлари кўпчиликка танишдир, улар турли миллат фарзандларидан 14 болани ўз оилаларига тарбияга олдилар.

Киев шаҳрида уруш туфайли ота-онасиз, бошпанасиз қолиб, эвакуация қилинган болалар Тошкент шаҳридаги болалар уйларидаги бирида. 1943 йил.

Каттақўрғонлик Ҳамид Самадов оиласи 12 болани асраб олди. Янгийўлда 9 та колхоз жамоаси кўчириб келтирилган 169 болани ўз тарбияларига олишди. Бухоролик Муаззам Жўраева ва Ашурхўжаевалар ўз бағирларига 8 нафардан бола олдилар. 1943 йилнинг охирига келиб шаҳарларда 4672 бола, қишлоқларда эса, 870 бола ўзбек оилалари томонидан тарбияга олинган эди².

Республикада аста-секин болалар уйлари, мактаб-интернатлар, болалар боғчалари ва ясилари тармоғи кенгайтирилди, улар биринчи навбатда кўчириб келтирилган болаларни ва фронтга кетганларнинг болаларини қабул қилдилар. 1945 йилда, Ўзбекистон вилоятларида ва Қорақалпоғистонда 268 та болалар уйи мавжуд бўлиб, улардаги тарбияланувчилар сони 31.300 болани ташкил этди, ҳолбуки, уруш арафасида республикада фақат 106 та болалар уйи мавжуд бўлиб, уларда 12 минг бола тарбияланарди¹.

Давлат томонидан болалар муассасаларига ажратилган маб-лағлар

² Ўша асар, - Б. 456.

¹ Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006, - B. 403.

етишмаётганлигини ҳисобга олиб, республиканинг кўпгина меҳнат жамоалари уларга қўлларидан келганича ёрдам беришни ўз зиммаларига олишди. Корхоналар ва ташкилотларда болалар уйларининг филиаллари ташкил этилиб, улар тўла-тўқис меҳнат жамоалари маблағи ҳисобидан таъмин этиларди.

1942 йилнинг бошларида республиканинг барча газеталарида ЎзССР ХКК ҳузуридаги эвакуация қилинган ва етим болаларни жойлаштириш ҳамда тарбиялаш Комиссияси Давлат банкининг шаҳар бошқармасида 160676-рақамли жорий ҳисоб очганлиги ҳақидаги эълон босилиб чиқди. Болалар фойдаси учун бўладиган барча хайриялар ана шу кўрсатиб ўтилган ҳисобга топширилиши илтимос қилинган эди.

Мазкур даъват жавобсиз қолмади. 1942 йилнинг март ойига келиб 160676-рақамли ҳисобга 2 млн. 74 минг сўм маблағ тушди. 1943 йилга келиб бу жамғарма фонди 3,5 млн. сўмга етди.

Ишчилар, хизматчилар, деҳқонлар талабалар ва мактаб ўқувчиларининг оталиқ ёрдам кўрсатиш шакллари кенгайди. Масалан, Тошкент вилоят пахта тайёрлаш треста колхозчилари 1942 йилнинг баҳорида клуб биносини интернатга айлантириб, қайта жиҳозладилар ва бу ерда Белоруссиядан келган 25 болани тарбияладилар. Бу намунага шаҳардаги деярли 70 та корхона қўшилди. Айни вақтда кўпгина корхоналар ва муассасаларда, йирик қишлоқ хўжалик артелларида болалар боғчалари ва яслилари очилди. 1943 йилда болалар боғчаларида тарбияланаётган 53072 боладан 15108 нафари эвакуация қилинган болалар эди¹.

Ярадор жангчиларга ёрдам кўрсатиш умумхалқ ҳаракати

Ўзбекистонликлар уруш фронтларида ярадор бўлган қизил армия жангчиларини чуқур самимий эътибор ва қалб ҳарорати билан қуршаб олдилар. Аслида, Ўзбекистон уруш йилларида умумиттифоқ госпиталига

---

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет муштамлақчилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Таҳрир ҳайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.- Б. 456.

айланган эди. Бу ерда юзларча турли- туман тиббий муассасалар — шифохоналар, профилакторийлар, илмий-тадқиқот муассасалари иш олиб борди.

Уруш бошлангандан кейин дарҳол республика ҳукуматининг госпитал базасини ташкил этишга киришилди. Эвакуация қилинган госпиталларга Тошкентдаги ва Ўзбекистоннинг бошқа йирик шаҳарларидаги энг яхши бинолар ажратиб берилди.

1941 йилнинг охирида Ўзбекистон ҳудудида 113 та эвакуация госпитали жойлаштирилган эди.

Даволанаётган жангчилар учун тўлақонли овқатланишни ташкил этиш тўғрисида бутун халқ ғамхўрлик кўрсатди. Республиканинг барча бурчакларидан ҳар куни улар учун озиқ-овқатлар ортилган карвонлар жўнатиб турилди. Масалан, 1941 йил ноябрда Андижондан ярадор жангчиларга 5 минг шишадан ортиқ турли узум винолари, 7000 кг хўл ва куруқ мевалар, 2 минг кг гуруч, 1800 кг асал, кўп миқдорда тамаки, майиз ортиб юборилди. Бухоро вилоятининг деҳқонлари ярадор жангчиларга 18 вагон совға ва озиқ-овқат юбордилар. Бу юклар орасида 800 бош қўй ҳам бор эди.

Ҳамма жойда меҳнат жамоалари, оммавий жамоат ташкилотлари госпиталларни оталиққа олдилар. Одатда битта госпитал га бир неча ташкилот оталиқ қиларди, улар оталиққа олинганлар ҳаётида ниҳоятда фаол иштирок этишар, биноларни жиҳозлашда, таъмирлашда, озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб беришда, кутубхоналарни китоблар билан тўлдиришда, ёқилги билан таъминлашда, маданий-оммавий тадбирлар ўтказишда ва ёрдамчи хўжаликлар ташкил этишда қатнашардилар. Мисол учун, Когон шаҳридаги госпиталга Когон темирйўл узели, пахта ва ёғ заводлари оталиқ қилишди. Бухоро тикувчилик фабрикаси оталиқдаги госпиталга рояль совға қилди, клубни жиҳозлаб берди, тузалиб чиқаётганларга буюм сумкалари тайёрлаб берди. Фаргона вилоятининг меҳнаткашлари 1942 йилда оталиқдаги госпитални 80% ёқилги билан

таъминладилар.

Ўзбекистон тиббиёт ходимларининг қаҳрамонона меҳнати ва жамоатчиликнинг жуда катта ёрдами туфайли республика госпиталларида бўлган ярадор аскарлар ва зобитларнинг аксарият кўпчилиги ўз соғлигини тиклаб, яна сафга қайтдилар. 1941- 1943 йиллар мобайнида Ўзбекистоннинг эвакуация госпиталларида 100 мингга яқин ярадор ва беморлар даволанган эди. Улардан 88 минг киши даволанишни муваффақиятли ўтказди. Умуман олганда, уруш йиллари давомида ярадорларнинг 44,6%и армия сафига ва 52,2%и меҳнатга қайтди.

Ўзбекистонликлар уруш қаҳрамонларини ўз сахий қалбларининг ҳарорати билан иситишга интилдилар. Республика меҳнаткашлари фронтга кўп марталаб совғалар билан делегациялар юбориб турдилар, бу совғаларни Ўзбекистон колхозчилари, ишчилари, ўқувчилари, зиёлилари тўплаган эдилар. Мамлакат ичкарисидаги меҳнаткашлар билан жонли алоқада бўлиш, уларнинг кундалик оғир меҳнати ҳақидаги ҳикоялари жангчиларда катта тассурот қолдирарди. Улар мамлакат ичкариси билан мустаҳкам алоқани ва жипсликни амалда ҳис қилдилар. 1941 йил декабрга келиб Андижон вилоятининг аҳолиси фронтга 1562 та посилка жўнатди. Самарқанд вилоятининг меҳнаткашлари жангчиларга инъом тариқасида 6751 кг майиз, 22809 кг куруқ мева, 5914 кг сабзавот, 1034 кг гуруч совға қилдилар.

Ўзбекистонликлар фронтчиларнинг оилаларига оммавий ғамхўрлик қилдилар. Бу ғамхўрлик давлат бюрократик машинасининг иллатларини кўп жиҳатдан ёпиб кетарди. 1941 йилда ҳарбий хизматчилар ва уруш ногиронлари оилалари учун жамоатчилик ёрдамида 40 минг хонадон таъмирланди, 25 минг куб ўтин, 280 минг пуд ғалла, 1250 бош чорва моллари, 22 минг комплект кийим-бош етказиб берилди. 1942 йилда ҳаддан ташқари муҳтож бўлганларга 5920 квартира берилди, 81 минг квартира таъмирланди. Ҳарбий хизматчиларнинг оилаларига қарийб 330 т. ғалла, сабзавот ва бошқа озиқ-овқатлар берилди, 313 бош чорва моллари тарқатилди, 7833 оилага томорқа участкасига ишлов беришда ёрдам

кўрсатилди.

Ўзбек халқининг олижаноблик хусусияти, ҳатто кекса авлодни ҳам бефарқ қолдирмади. Уч фарзандини фронтга жўнатган Тошкент шаҳридаги Янгийўл маҳалласида яшовчи 70 ёшли Аҳмат ота Холмуродов ўз тенгдошлари билан бригада бўлиб, 1944 йилда фронтчилар оилаларига қарашли 26 та хонадонни таъмирлаб бердилар. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Биргина 1943 йилда фронтчилар оилаларининг 177908 хонадони таъмирланган эди.

Шунингдек, 1943 йил мобайнида ёрдам жамгармаси томонидан фронтчиларнинг оилаларига республика бўйича қарийб 28 млн. сўм пул, 500 мингдан ортиқ кийим-бош, 50 минг бош чорва моллари, 40 минг центнерга яқин ғалла, 33 минг центнердан ортиқ сабзавот ва 5 минг центнерга яқин бошқа маҳсулотлар тўпланди.

1944—1945 йилларда жангчиларнинг оилаларига ёрдам кўрсатиш давом эттирилди. Уларнинг фарзандларидан 149 минг нафари болалар боғчалари ва яслиларига ўрнаштирилди. Бу йилларда жангчиларнинг оилаларига ёрдам кўрсатиш жамғармаси-нинг фонди 18 млн. сўмни ташкил этди. Бундан ташқари, уларга 711 тонна озиқ-овқат маҳсулотлари, 21 минг бош қўй ва эчки, 72 минг жуфт пойабзал, 300 минг кийим-бош тарқатилди. 166 мингта квартира таъмирланди, 677 та уй берилди.

Ўзбек халқининг ижтимоий байналмилал ёрдами мамлакат учун оғир бўлган уруш даври ва урушдан кейинги даврда тиклаш ишларини муваффақиятли авж олдиришнинг муҳим омили бўлди.

Бироқ уруш даврида СССР халқларининг мустақамланиб борган байналмилал бирлиги, фақат гитлерчи босқинчилар томонидан эмас, шу билан бирга коммунистик истибдод тузуми томонидан ҳам ниҳоятда синовларга дучор қилинди. 1941 йилда асоссиз айблар билан Волгабўйидаги немислар шарққа сургун қилинди. 1943 йилда ва шундан кейинги йилларда қалмиқлар, чеченлар, ингушлар, қрим татарлари, қорачойлар, балкарлар ўз она юртларидан асоссиз равишда бадарга қилиндилар. Бол- гарлар, юнонлар,

поляклар, месхети туркларидан иборат этник гуруҳлар ҳам мажбурий равишда кўчишга мубтало бўлдилар. Бу ғайри инсоний ҳаракатлар мазкур халқларнинг вакиллари бўлган жангчилар уруш жанггоҳларида мардона жанг қилиб, ҳалок бўлаётган пайтларда содир қилинди. Сталинча раҳбарият «кичик халқлар»ни зўравонлик билан кўчирилишини, улар фашист босқинчилари билан «хамкорлик қилганлар» деб оклашга уринди.

Барча кўчирилган халқлар ўзларининг миллий-давлат тузил-малари ва конституцион ҳуқуқларидан маҳрум этилдилар. Махсус равишда кўчириб келтирилганлар ўзлари учун белгиланган репрессив режимга қатъий риоя қилишлари ва НКВДнинг махсус комендатуралари фармойишларига бўйсунушлари шарт эди.

Кўчишга маҳкум этилганларни «эвакуация» қилиш улар учун чинакам фожага айланди. Расмий статистика маълумотига кўра, кўчириш жараёнида, махсус посёлкалар ва лагерларда деярли 200 минг чечен ва ингуш, 120 минг қалмиқ (ёки халқнинг деярли ярми), 40 минг қорачойлик (миллатнинг учдан бир қисми), 20 минг балкар (миллатнинг ярми) ҳалок бўлган эди.

Депортация қилинган халқларни бошқа жойларга тарқатиб жойлаштириш Жанубий Уралнинг улкан ҳудудидан тортиб бутун Қозоғистон чўллари ва Олтой тизма тоғларининг одам оёғи етмаган тоғолди қисмлари бўйлаб ўтказилди.

Кўчирилганларни ўрнаштириш учун танланган жойлардан бири Ўзбекистон эди. СССР НКВД махсус жойлаштириш бўли-мининг иши тўғрисидаги маърузадан маълум бўлишича, фақат

1944 йил мартдан 1945 йил октябрга қадар мамлакат бўйлаб махсус кўчирилганлар сони 2.230.500 кишини ташкил этган бўлиб, улардан республикамизга жойлаштирилганлар сони 200 мингдан ортиқ кишидан иборат эди. Лекин уларнинг умумий сони амалда бундан кўпроқ эди. Қримдан — 151.604 қрим татарлари, Грузиядан 110 мингта яқин месхети турклари, Шимолий Кавказдан 20 мингдан ортиқ ингуш, 4,5 минг арман,

греклар кўчириб келтирилган эди. Кўчириб келтирилганлар орасида бошқа элатларнинг вакиллари ҳам оз эмас эди.

Совет тарих фанида «махсус кўчирилганлар» масаласи ҳақиқатда тақиқланган мавзу эди. Ҳолбуки, бу мавзу уруш йилномасининг зиддиятли, қора доғли муҳим саҳифасини ташкил этади. Бу мавзу бутун-бутун халқларга «сотқин» тамғасини қўйган коммунистик тузумнинг ғайри инсоний жиноятларини яққол кўрсатиш билан бир қаторда ўзбек халқининг бу халқларга нисбатан намоён қилган меҳр-шафқат ва инсонпарварлик жа-соратини ҳам намоёйиш этади.

II.2. Аҳолини кўчириб келтирилиши республикадаги демографик ҳолатга таъсири ва унинг оқибатлари

Иккинчи жаҳон уруши (1939-1945 йиллар), Ўзбекистон учун жуда хилма-хил демографик оқибатларни келтириб чиқарди. Жумладан, у республика аҳолисининг миллий таркиби хусусиятларида ҳам бевосита акс этди. Фарзанд кўриш ёшидаги эркеклар фронтга чақирилиши ва уларнинг кўпчилигини урушда ҳалок бўлиши натижасида туб жой аҳоли орасида туғилиш камайиб кетди. Уруш йилларида аҳоли орасида табиийки оила қуриш жараёни пасайди, мавжуд оилалар ҳам эркексиз қолди, аҳолининг табиий кўпайиши эса энг паст даражага тушиб кетди.

Уруш йилларида аҳолининг миграцияси демографик ўсиш нуқтаи назаридан катта ижобий самарага эга бўлди. Маълумки, уруш бошлангач, ғарбий районларнинг аҳолиси мамлакат ичкарасига — мамлакатнинг шарқий районларига, шу жумладан Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистонга оммавий равишда кўчирила бошланди¹.

Ўзбекистонга урушнинг дастлабки йилларида қисқа вақт ичида Россия, Украина, Белоруссия ва бошқа республикалардан бутун-бутун заводлар, фабрикалар, илмий-тадқиқот муассасалари, олий ўқув юртлари, кутубхоналар, лойиҳа ташкилотлари эвакуация қилинди. Улар Ўзбекистонда асосий ишлаб чиқариш ходимлари билан бирга жойлаштирилиб, ходимларнинг кўпчилиги эса ўз навбатида оилалари билан келган эдилар. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга 90 та завод асосий кадрлар таркиби билан кўчириб келтирилди. Ўзбекистонга кўчирилган салкам 1 млн. кишининг 70%и Россиядан келган эди. Мазкур заводлар негизида Чкалов номидаги авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, “Средазкабель” ишлаб чиқариш бирлашмаси, “Чирчиксельмаш”, “Ўзбексельмаш”, “Таштекстильмаш”, “Подъемник”, абразив буюмлар заводи каби йирик

---

¹ Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т.: “Университет”, 2007, – Б.107.

саноат объектлари қад кўтарди. Улар ҳозирги пайтгача республиканинг йирик саноат корхоналари сифатида саналиб турмоқда. Заводлар билан бирга келган ходимларнинг бир қисми урушдан кейин Ўзбекистонда доимий яшаш учун қолдилар¹.

Шунингдек, уруш йилларида мамлакатнинг ғарбий оккупация қилинган жойларидан турли миллатларга мансуб кўплаб кишилар оммавий равишда бу ерга қочиб келишга мажбур бўлган эдилар.

Ўлка халқларининг бағрикенглиги, меҳмондўстлиги, байналминал тарбияси уруш йилларида, айниқса қочқинларни қабул қилиб олишда яққол намоён бўлди. Кўпгина ўзбек оилалари ота-онаси урушда ҳалок бўлган турли миллат фарзандларини ўз қарамоғига олиб, асраб олдилар.

Шу йилларда ҳам Ўзбекистонга бошқа халқларнинг вакиллари (поляклар, крим татарлари, болқорлар, месхети турклари ва бошқалар)ни депортация қилиш жараёни давом этди. Масалан, месхети турклари 1944 йилда Грузиянинг жанубий ва жануби- ғарбий туманларидан кўчирилди. Мажбуран кўчирилган 115 мингдан ортиқ кишининг аксарияти “махсус кўчирилганлар” ҳуқуқи билан айнан Ўзбекистонга келиб жойлаштирилди.

1944 йил декабр ойида Тошкент шаҳар ижроқўми ҳузурида махсус кўчириш бўлими ташкил этилди, 1946 йил февралда унинг номи кўчириш бўлими деб ўзгартирилди. Мазкур бўлимнинг маълумотларига кўра 1944 йилнинг ноябрида 566 турк хўжалиги (2260 киши) Сирдарё туманига, 463 хўжалик (1787 киши) Мирзачўл туманига жойлаштирилди. Турмуш шароитлари оғирлиги боис ушбу кўчирилганларнинг бир қисми вафот этди.

---

¹ Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т.: “Университет”, 2007, – Б. Б.107-108.

Шунга қарамай, 1946 йилда Ўзбекистон¹онда махсус кўчириб келтирилган турли миллат вакилларида 179992 киши яшар эди.

Сталин ва унинг атрофидаги югурдаклари томонидан уруш йилларида ҳам кичик халқлар, этник гуруҳларга нисбатан адолатсизлик қилинди. Урушнинг дастлабки йилларидаёқ Волгабўйи немислари Автоном республикаси тугатилди. Унинг 300 мингга ортиқроқ аҳолиси, «босқинчилар улардан ёрдам олиши мумкин» деган гумон билан яшаб турган жойларидан Сибир ва Қозоғистон вилоятларига кўчириб юборилди.

1943 йил охири, 1944 йил бошларида қалмоқлар, қорачайлар, чеченлар, ингушлар, болкарлар, 1944 йил июнда қрим татарлари, греклар, кейинроқ месхети турклари яшаб турган жойларидан Ўрта Осиё ва Сибирга бадарға қилинди. Улар фашистлар билан «ҳамкорлик» қилишда айбланиб, оммавий катагон қилинди, яширин ва шошилинич равишда кўчирилди. Кўпчилик одамлар, болалар йўлда ҳалок бўлдилар.

Ўзбекистонга 175 мингдан ортиқ чеченлар, 157 минг ингушлар, 150 мингдан ортиқроқ қрим татарлари, 4500 болкарлар, ўн минглаб месхети турклари, греклар кўчирилиб келтирилди. Ўзбек халқи уларни беғараз кутиб олди, таъна тоши отмади, уларни жойлаштиришга, озиқ-овқат билан таъминлашга кўмаклашди. Ўзбек халқи уруш йилларида Ватанидан бадарға қилинган халқларга моддий ва маънавий мадад берди. Республика маҳаллий ҳокимияти уларга ҳосилдор эрлардан томорқа эр, уй қуриш ва хўжалик юритиш учун кредит маблағлари ажратди. Кўчириб келтирилганлар минг машаққатлар билан янги жойларга аста-секин мослашдилар.

Сталинча миллий сиёсат кўплаб халқларнинг миллий давлатчилигини бузди, ҳақхуқуқларини паймол қилди. Энг даҳшатлиси шундаки, бутун-бутун халқларнинг миллий маданияти, кадриятлари ва анъаналари оёқ ости

---

¹ Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т.: "Университет", 2007, – Б.108-109.

қилинди. Зўровонликнинг зарарли оқибатлари узоқ йиллар давомида тўла бартараф этилганича йўқ, тўла вақти-вақти билан миллий низолар, можароларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Урушдан кейинги йилларда ҳам, 70-йилларнинг ўрталаригача Ўзбекистонга аҳолининг миграцияси давом этди. Урушдан кейинги дастлабки даврда демография соҳасида алоҳида ўзига хосликка эга бўлди. Жумладан, шу йиллар (1946-1955 йиллар)да оила қуриш ўсиб, натижада туғилиш жараёни сезиларли равишда кўпайди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айниқса туб жой аҳоли орасида фарзанд кўриш даражаси ортди.

Уруш йилларида аҳоли камайиб кетганлигининг ўрни тез орада тўлиб кетиб, шу тариқа “компенсация эффекти” деб аталадиган ҳодиса юз берди.

Уруш йилларида Ўзбекистонга кўчиб келган кўпгина европаликлар — руслар, украинлар, яхудийлар, белоруслар ва бошқа миллат намоёндалари урушдан кейин секин-аста ўз юртларига қайтиб кета бошладилар, аммо уларнинг бир қисми Ўзбекистонда доимий яшаш учун қолиб кетди.

1949 йилда Тошкент, Чирчиқ, Бекобод, Янгийўл шаҳарларига Грециядан сиёсий муҳожирларнинг каттагина гуруҳи келди. Бу ерда уларни самимий қабул қилиб олиб, уй-жой ва иш билаи таъминладилар. Орадаи 40 йил ўтгач, 1989 йилнинг кузида Греция парламенти уларни ўз юртига қайтишларига ижозат берувчи қонун қабул қилди, натижада грекларнинг репатрация жараёни бошланди.

1939 йилги Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати пайтига келиб, Ўзбекистонда яшовчи руслар сони миллион кишига етди. Республиканинг миллий таркибида уларнинг салмоғи 1939 йилга нисбатан 1,9% кўпайиб, 13%га етди. Шу вақт ичида урушнинг демографик оқибатларига қарамай, кўп жихатдан

аҳолининг уруш туфайли кўчиб келиши натижасида Ўзбекистонда яшайдиган руслар сони 324.4 минг кишига ёки 1,6 баробарга кўпайди¹.

Мазкур даврда республикадаги татарлар, яҳудийлар, белоруслар, осетинлар, бошқирлар, чувашлар, озарбайжонлар, уйғурлар ва бошқаларнинг сони айниқса ортиб борди. Масалан, 1959 йилда 1939 йилга нисбатан Ўзбекистонда яшовчи озарбайжонлар сони 11 баробардан зиёд, осетинлар қарийб 5 баробар, бошқирлар, белоруслар, корейслар, татарлар, чувашлар, уйғурлар, яҳудийлар 2 баробар ва ундан ҳам кўпроқ даражада ортди.

1959 йилги Бутуниттифок аҳоли рўйхати маълумотларига кўра Ўзбекистонда 444,8 минг татар, 138,5 минг корейс, 94,3 минг яҳудий, 87,4 минг украин, 40,5 минг арман, 27,4 минг озарбайжон ва шу қабилар яшар эдилар.

1939-1959 йилларда айрим миллатлар бўйича Ўзбекистон аҳолиси сонининг қиёсий кўпайиши, шунингдек мазкур даврда аҳолининг миллий таркибида содир бўлган ўзгаришлар қуйидаги жадвалда акс эттирилган².

1939 ва 1959 йилларда Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби

Миллати	1939 йил		1959 йил	
	минг киши	%	минг киши	%
Жами аҳоли	6.271,3	100,0	8.105,7	100,0
шу жумладан:				
ўзбеклар	4.081,1	65,0	5.031,3	62,2

¹ Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т.: "Университет", 2007, – Б.109.

² Ўша асар, – Б.110.

қорақалпоқлар	181,4	2,8	168,3	2,1
руслар	727,3	11,5	1.090,7	13,4
татарлар	147,2	2,3	444,8	5,5
қозоқлар	305,4	4,8	335,3	4,1
тожиклар	317,6	5,1	311,4	3,8
корейслар	72,6	1,2	138,5	1,7
яхудийлар	50,7	0,8	94,3	1,2
қирғизлар	89,0	1,4	92,7	1,15
украинлар	70,6	1,1	87,9	1,1
туркманлар	46,5	0,7	54,8	0,7
озарбайжонлар	3,6	0,05	40,5	0,5
арманлар	20,4	0,3	27,4	0,35
уйғурлар	50,6	0,2	19,3	0,2
молдованлар	12,5	0,2	14,6	0,15
бошқирдлар	7,5	0,1	13,5	0,15
белоруслар	4,0	0,07	9,5	0,1
осетинлар	1,9	0,03	8,8	0,1
лўлилар	5,4	0,1	7,9	0,1
чувашлар	2,9	0,02	5,2	0,05
дотстон элатлари	-	-	3,3	0,04

грузинлар	2,6	0,02	2,5	0,02
бошқалар	69,8	1,1	90,2	1,28

1939 йилга нисбатан республика аҳолиси умумий сонида ўзбекларнинг улуши 1959 йилда 28%га қисқарди ва 62,2%ни ташкил қилди. Таҳлил этилаётган йигирма йил мобайнида ўзбекларнинг сони 1 миллион кишига кўпайди, бунда урушнинг салбий оқибатларини ҳам эътиборга олиш керак. Шу вақт ичида Ўзбекистоннинг миллий таркибида татарлар, корейслар, яхудийлар, арманлар, озарбайжонлар ва бошқаларнинг улуши ўсди.

Кўриб чиқиладиган даврларда ҳам шаҳар ҳам қишлоқ аҳолисининг кўп миллатли таркиби шаклланганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак.

Иккинчи жаҳон урушидан аввалги йилларда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг миллий таркиби кўчиб келган аҳоли ҳисобига қарийиб баб-баравар тарзда шаклланган бўлса, урушдан кейинги даврда бу аҳоли европалик миллатларга мансуб шахслар асосан шаҳарларда ўрнашиб олди. Бу ҳол 1926, 1939 ва 1959 йиллардаги аҳоли рўйхати маълумотларида ўз аксини топди. Кейинги даврларда бу тамойил янада кучайди ва мустаҳкамланди¹.

Ўзбекистоннинг қишлоқ жойларида ўзбекларнинг мутлоқ сони 1939-1959 йиллар мобайнида 0,6 миллиондан 1,0 миллион кишига, қozoқларнинг сони 0,3 миллиондан 0,7 миллионга, тожикларнинг сони 0,3 миллиондан 0,7 миллион кишигача кўпайди. Шундай тамойил бошқа туб жой миллатларнинг кишиларига ҳам хос бўлди.

Бироқ, Ўзбекистоннинг қишлоқ жойларида бу миллатларнинг улуши бири-биридан анчагина фарқ қилди. Чунончи, Ўзбекистоннинг шаҳар аҳолиси

¹ Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т.: "Университет", 2007, – Б.111.

таркибидаги ўзбекларнинг улуши 1939-1959 йилларда 40,5%дан 37,2%га, тожикларнинг улуши эса 3,7%дан 2,4% га қисқарди, қозоқларнинг улуши 2,3%дан 2,6%га қадар кўпайди.

1939-1959 йилларда шаҳарлардаги европалик миллатлар вакилларининг сони ҳам анчагина кўпайди. Масалан, руслар 0,5 миллиондан 0,9 миллион кишига, татарлар 0,1 миллиондан 0,3 миллион кишига етди. Яҳудийлар, украинлар, белоруслар ва бошқа миллатларнинг сони ҳам шу тариқа ўсиб борди.

Аммо, Ўзбекистон шаҳар аҳолисининг таркибида мазкур миллатлар аҳолисининг улуши 1939-1959 йилларда бошқача тарзда ўзгарди. Масалан, Ўзбекистон шаҳар аҳолисининг таркибида русларнинг улуши 35,5%дан 33,4%га, украинларнинг улуши 2,7%дан 2,5%га тушиб қолди. Айтиш мумкин, Ўзбекистон шаҳар аҳолисининг таркибида корейслар, яҳудийлар, белоруслар, арманлар, озарбайжонлар ва бошқа миллатларнинг улуши ҳам ошди. Татарларнинг улуши 5,3%дан 10,5%га, белорусларнинг улуши 0,1%дан 0,3%га, яҳудийларнинг улуши 3,1%дан 3,3%га, корейсларнинг улуши 0,8%дан 1,6%га қадар кўпайди.

Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг сони 1939-1959 йиллар мобайнида аввало, табиий ўсиш ҳисобига 4,8 миллиондан 5,4 миллион кишига етди, яъни йилига ўрта ҳисобда атиги 0,3%га кўпайиб борди.

1939-1959 йилларда Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг ўсиши шаҳар аҳолисининг ўсиш кўрсаткичларидан қарийб 15 баробар кам бўлди, бу эса шу даврда содир бўлган кўпгина ижтимоий- сиёсий воқеаларни ўзида акс эттирар эди. Бунда янги қўриқ ерларни ўзлаштириш, индустрия объектларини қуриш ва шу қабилар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг ҳам аҳамияти катта бўлди. Бу объектларга “ихтиёрий ”равишда, ҳақиқатда эса кўпинча мажбурий тарзда ўн минглаб ишчиларни, аввало, қишлоқ жойлардан

кўчириш ва ташкилий ишга олиш йўли билан юборилди. Бу сиёсат Ўзбекистон аҳолиси сонининг структурасига таъсир қилмасдан қолмас эди.

Ана шу ва бошқа кўпгина жиҳатлар Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг миллий таркиби шаклланиш жараёнига жиддий таъсир кўрсатди.

Қишлоқ жойларида ўзбекларнинг мутлоқ сони 1939-1959 йилларда 1,2 баробар кўпайиб, уларнинг улуши 74,4%ни ташкил қилди. Ўзбекистон қишлоқ аҳолиси таркибида бошқа туб жой миллатларнинг улуши анча қисқарди. Масалан, қозоқларнинг улуши 5,6%дан 4,9%га, тожикларнинг улуши 5,5%дан 4,5%га, қорақалпоқлар улуши 3,5%дан 2,5%га тушиб қолди ва ҳоказо¹.

Урушдан аввалги йилларда Ўзбекистон қишлоқ аҳолиси таркибида четдан кўчиб келганларнинг таркиби бирмунча сезиларли даражада эди. Чунончи, 1939 йилда Ўзбекистоннинг қишлоқ аҳолиси таркибида русларнинг улуши 4,4%ни, украинлар улуши 0,6%ни ташкил қилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхати маълумотига кўра русларнинг улуши 3,3%, украинларнинг улуши 0,4%га тенг бўлди, яъни 1939-1959 йиллар мобайнида Ўзбекистон қишлоқ аҳолиси таркибида четдан кўчиб келганларнинг, аввало европалик аҳолининг улуши кескин қисқарди.

Мамлакатнинг асосий миллати — ўзбекларнинг сони ва салмоғи доимий кўпайиб бориши, Ўзбекистон аҳолиси миллий таркиби шаклланиши кейинги босқичларнинг ўзига хос асосий хусусияти бўлди. 1959-1970 йилларда ўзбекларнинг сони салкам 2,7 миллион кишига кўпайиб, республика аҳолисининг умумий таркибида уларнинг улуши 65,5%ни ташкил қилди.

Ўзбекистон демография тарихининг кўрилиб чиқиладиган босқичида славян аҳолиси (руслар ва украинлар), шунингдек Марказий Осиёнинг кўшни халқлари сони ҳам ўсганлиги кўриниб турибди. Айни вақтда

---

¹ Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т.: "Университет", 2007, – Б.112.

Марказий Осиё туб жой аҳолисининг салмоғи асосан аввалги даражада қолаётган бўлса, мамлакат аҳолисининг умумий сонида руслар ва украинларнинг улуши қисқара бошлади.

ХУЛОСА

Мустабид тузум махсус кўчирилганларни ўз жонажон ерларидан мажбуран олиб кетиб, бегона юртларда азоб-укубатли ҳаётга мубтало қилди. 1943—1944 йилларда Ўзбекистонга махсус кўчириб келтирилган қрим татарлари, чеченлар, месхети турклари, курдлар ва бошқалар орасида эркаклар фақат 18%ни ташкил этарди. Аслида, улар «бронь» бўйича урушдан қолдирилган илғор колхозчилар, совет ва партия ходимлари, ички органларнинг ходимлари, болаликдан ногирон ва уруш ногиронлари, қариялар эди. Хотин-қизлар тахминан 30%, қолганлар, яъни ярмидан кўпроғи болалар эди. Бундай нисбатни Қирғизистон ва Қозоғистонга келтирилганлар орасида ҳам кўриш мумкин.

Маъмурлар махсус кўчириб келтирилганларга нисбатан «умумий нафрат» тўлқинини вужудга келтириш учун ҳамма чораларни кўрдилар. Давлат органлари ходимлари маҳаллий аҳолининг махсус кўчириб келтирилганлар билан муомалада бўлишига шубҳа билан қарардилар.

Лекин маъмурий-тақиқловчи тўсиқларга, марказий давлат органларининг «душманнинг шериклари»га нисбатан ўтказган геноцид сиёсатига қарамасдан, ўзбек халқининг бу ижтимоий таҳқирланган кишиларга ҳам чинакам меҳр-шафқат кўрсатиш и тобора таъсирлироқ бўлиб борди. Булар етиб келгандан кейин кўп ўтмай, маҳаллий аҳоли уларга энг сўнгги бурда нонигача тақсимлаб бера бошлади. Ўзбекистонликлар қалб даъвати билан уларга бошпана (бараклар) қуришда ёрдам кўрсатдилар, бусиз ҳам ўзлари учун тор бўлган хонадонларидан жой бердилар, анъанавий қишлоқ хўжалик экинларини парвариш қилиш тажрибасини баҳам кўрдилар, ишчи касбларини ўрганишда ёрдамлашдилар, кўлларида келганча тиббий ёрдам кўрсатдилар. Махсус кўчириб келтирилганларнинг кўплари колхоз ва совхозларга ишга жойлашдилар. Мирзачўлни ўзлаштиришда иштирок этдилар.

Ўзбек халқининг эвакуация қилинганларни ва қочоқларни ўз хонадонида самимий кутиб олганлиги, озод қилинган районлар иқтисодиёти ва

маданиятига душман етказган яраларни даволашдаги бегараз ёрдами, қувгин қилиниб махсус кўчириб келтирилганларга кўрсатган эътибори жаҳон солномасига инсон маънавиятининг юксак намуналари, ҳақиқий инсонпарварликнинг ёрқин тимсоли сифатида олтин ҳарфлар билан ёзиб қўйилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларини чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
4. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1997.
5. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.: Шарқ, 1998. –Б. 48.
6. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2000.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2001.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011.
9. Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012
10. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865-1990 йиллар)/ Лойиҳа раҳбари ва масъул муҳаррир: Д.А.Алимова/.- Т.: “Шарқ”, 2000.
11. Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. – Т.:”Университет”, 2007
12. Тарих –шохидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши - Т.: Шарқ, 2001.
13. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар). – Т.: Ўқитувчи, 1994.
14. Ўзбекистон тарихи (олий ўқув юртларининг номутассислик факультетлари талабалари учун дарслик. – Т.: “ЎАЖБНТ” маркази, 2003.

15. Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустанлакачилиги даврида //Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва бошқ.; Тахрир хайъати: А. Азизхўжаев (раис) ва бошқ./ — Т.: «Шарқ», 2000.
16. O`zbekiston tarixi:o`quv qo`llanma / Shamsutdonov R., Mominov X.; ma`sul muharrir S. Inoyatov. – Т.: “Sharq”, 2013
17. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи (Ўзбекистон шўролар истибдоди даврида). Учинчи китоб. –Т: Шарқ, 2010.
18. Шамсутдинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи – Андижон, 2011.